

20. YÜZYIL TÜRK DÜNYASI EDEBİYATI ÜZERİNE BİR DENEME

DR. ŞUAYIP KARAKAŞ

Bu yazıda, Türk dünyasının 20. yüzyıldaki siyasî ve edebî macerası, ana hatlarıyla ele alınacaktır.

Türkler, 20. yüzyıl boyunca, maşrıktan mağribe uzanan geniş vatan coğrafyasında, dünyada adı bilinen hemen hemen bütün milletlere karşı istikbal mücadelesi vermek zorunda kaldılar. Diğer milletlerin tarih boyunca şahit olmadıkları rejimleri, maruz kalmadıkları katliamları, bu yüzyılda bizzat yaşadılar.

Yendiler,yenildiler; bir ölüp, bin dirildiler. Top yekûn imha edilerek unutturulmak istendikleri sırada, tarih sahnesine her zamankinden daha kalabalık bir kadro hâlinde yeniden çıktılar.

A- Türk Dünyasının 20. Yüzyıldaki Siyasî Panoraması:

20. yüzyıl, bütün Türk dünyası için çok önemli hâdiselerle dolu bir devri ifade eder. Türklerin kurdukları en büyük devlet olan Osmanlı Devleti, bu yüzyılın başlarında yıkılmış, yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Kırım, Kazan, Kafkasya ve Türkistan Türkleri de bu yüzyılın başlarında çarlık Rusyası yıkılınca, önce kendi millî devletlerini kurmuşlar, fakat çok kısa bir süre içerisinde tekrar istiklâllerini kaybederek eskisinden daha şiddetli bir Rus idaresini tanımak zorunda kalmışlardır.

Bu yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti siyasî, ekonomik ve sosyal bakımlardan gelişip kuvvetlenemediği için ülke içindeki etnik çatışmalara ve Avrupalı devletlerin devamlı baskılarına artık dayanamaz hâle gelmiştir. Bu şartlar altında

girilen 20. yüzyılda meydana gelen ilk önemli hâdise, 1908 yılında meşrutiyet idaresinin kurulmasıdır. Böylece Sultan II. Abdülhamîd'in 1876'dan beri devam eden mutlak otoriteye dayalı disiplinli idaresi sona ermiş, ülke meclisten idare edilmeye başlanmıştır. Fakat bunun yanı sıra Osmanlı Devleti 1908'den itibaren, içinde bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle yıkılışa doğru da hızla sürüklenmiştir. Bu yüzden Türkiye Türkleri, İtalya'nın 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmesinden itibaren 1922 yılı sonuna kadar on bir yıl boyunca devamlı savaşmak zorunda kalmıştır.

Trablusgarp Savaşından sonra patlak veren Balkan Savaşı (1912) ve onun ardından bütün ülkeyi yangın yerine çeviren Birinci Dünya Harbi, 1918 yılı sonunda, Osmanlı Devletini tasfiye etmiştir. Balkanlar'dan Yemen'e, Kafkaslar'dan Kuzey Afrika'ya uzanan devletin yıkılışının ardından, son vatan parçası Anadolu'nun da yarından fazlası İstanbul, Bursa, İzmir gibi önemli şehirleriyle birlikte işgal edilmiştir. Ordu dağıtılmıştır. Son derecede fakir ve yorgun düşen millet, işgal edilen bölgelerde Yunan ve Ermeni mezalimine uğramıştır. Yunanlılar ve Ermeniler tarafından köyler, şehirler yakılmış, Türk nüfusunu tamamen yok etmek için insanlık tarihinin bir benzerini daha kaydetmediği toplu cinayetler işlenmiştir.

1911 yılından beri âdeta bütün dünyanın hücumuna uğrayarak İtalyan, Yunan, Sırp, Bulgar, İngiliz, Fransız, Rus, Ermeni, Arap, Avustralyalı, Yeni Zelandalı ve Hintlilerle savaşmak zorunda kalan Türkiye Türkleri, 1919 yılında bugünkü vatanını kurtarmak ve istiklâlini korumak üzere son bir gayretle ölüm kalım mücadelesine girişir. Türkün ateş ve ölüm karşısında azimle, sebatla, heyecanla verdiği bu millî mücadele imtihanı, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde, 1922 yılında zaferle sonuçlanır.

Türkiye Türklerinin kadınıyla erkeğiyle, fakiriyle zenginiyle, âlimiyle cahiliyle, doğulusuyla batlısıyla, yediden yetmiş omuz omuza çarpışarak, kan terleyerek son kuruşunu ve son kurşununu harcayarak, can vererek, Avrupalı devletlerin vurmak istedikleri esaret zincirini parçalaması, dünya tarihinin şahit olduğu bedeli en ağır bir istiklâl mucizesidir. Önce kendi eseri olan Osmanlı devletini kurtarmak ve ardından istiklâlini korumak uğrunda ne kadar asker ve sivilin can verdiğini hiç kimse bilemez. Bilinen bir şey varsa, o da her aileden

en az bir kişinin bu yolda şehit veya gazi olduğudur. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti, hesapsız ve emsalsiz şehit ve gazilerin hayatlarını feda ederek bütün dünyaya rağmen kurdukları mukaddes bir ocaktır. Şartlar ne kadar kötü olursa olsun, bir milletin asla teslim olmayacağını bütün dünyaya ispat eden bir mucize istiklâl mücadelesi, Asya'da ve Afrika'daki esir milletler için de bir örnek olmuştur.

Zaferden sonra Türkiye'de, 1923 yılında cumhuriyet idaresi kurulur. On bir yıl aralıksız devam eden savaş felâketinin yol açtığı yaraları sarmak üzere hızlı bir kalkınma hamlesi başlatılır. Avrupalı devletler örnek alınarak resmî kurumlar gözden geçirilir, devlet âdeta yeniden kurulur. Ülke imar edilmeye başlanır. Ekonomik gelişmeye, sanayileşmeye önem verilir. Her seviyede yeni okullar açılır. Sosyal hayatta modern yaşayış tarzını hedef alan değişiklikler yapılır. Böylece medeniyet yolunda Avrupa ile Türkiye arasında meydana gelen fark giderilmeye çalışılır.

Osmanlı devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren çok önemli miktarda toprak ve nüfus kaybına uğramıştır. Her geri çekilmeye birlikte milletin önemli bir parçası da başka devletlerin idaresi altına girmiştir. 1918 yılına kadar devam eden bu süreç içerisinde, devletin merkezine doğru büyük kabileler hâlinde göçler olmuş; fakat Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Balkanlar'da her şeye rağmen yurtlarını terk etmeyen bir Türk nüfusu kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalan ve sayıları milyonları bulan bu önemli Türk nüfusu, bu gün Irak, Suriye, Eski Yugoslavya, Bulgaristan ve Yunanistan'da her türlü siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik haklardan mahrum olarak yaşamaktadır. Bu gün yine aynı ülkelerde mühim bir kısmı imha edilen Türk nüfusuyla birlikte Türk mimarî eserleri de tamamen yok edilmeye çalışılmaktadır.

Rusya hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin 20. yüzyıldaki macerası, karışık ve kanlı hâdiselerle doludur. Bu Türklerin hepsi, Rusya'da cereyan eden olayların tesiriyle hemen hemen aynı kaderi paylaşmışlardır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe hızlanan işçi grevleri ve ihtilâlciler grubunun faaliyetleri, 20. yüzyıl başlarında çarlık rejimini tehdit eder boyutlara ulaşmış, 1905 yılında Japonya karşısında alınan ağır mağlûbiyetten sonra Rusya'da 1905 yılında meşrutiyet ilân edilmiştir.

Meşrutiyetin ilân edilmesinin ardından Türkler de siyasî bir örgütlenme içine girmişler; İsmail Gaspıralı, Kadı Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, Ali Merdan Topçubaşı, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay, Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan, Sadri Maksudî Arsal gibi isimlerin önderliğinde kongreler düzenleyerek 1906 yılında Müslüman İttifakı adıyla bir de siyasî parti kurmuşlardır. Bu parti, meşrutiyetle birlikte Ruslara tanınan siyasî, sosyal ve kültürel hakların Türklere de tanınması için mücadele edecek; Rusya idaresi altında yaşayan Türkler arasında siyasî, sosyal ve kültürel birliği sağlamaya çalışacak; Türkleri günün şartlarına göre eğitmek üzere her yerde yeni okulların açılması, kitap, gazete, dergi neşredilmesi, kütüphaneler kurulması yolunda faaliyetler gösterecektir. Eğitim sisteminin her yerde aynı olmasına, mahallî şive ile birlikte bütün Türkleri birleştirmek üzere edebî dil olarak Türkiye Türkçesinin okutulup öğretilmesine dikkat edecektir. Bu kültürel faaliyetlerin yanı sıra Türklerin partisi siyasî faaliyetlerde de bulunmuş, katıldığı seçimlerde Rus parlamentosu Duma'ya birçok Türk millet vekili göndermiştir.

Müslüman İttifakının kongrelerine Kırım, Kafkasya, İdil-Yayık, Sibir, Türkistan, Kırgız-Kazak İli vb. yerlerden temsilciler katılmış, alınan kararları Türk yurtlarında uygulamak üzere hummalı bir faaliyet başlamıştır.

Yine bu dönemde Ermeniler, Rusya'nın da tahrikiyle bir Türk şehri olan Erivan'dan başlayarak Karabağ, Nahçıvan, Gence, Bakû gibi yerlerde silâhsız Azerbaycan Türklerine saldırmaya başlayınca Ahmed Ağaoğlu, 1905 yılında yurdunu savunmak üzere Difâî adlı siyasî bir dernek kurmuştur. Ağaoğlu, 1908 yılında Türkiye'ye göç etmek zorunda kalınca bu dernek dağılmıştır.

Bu dönemde, 1900'lü yılların başlarından itibaren Türkler tarafından millî uyanışa hizmet eden birçok gazete ve dergi çıkarılmıştır. Kırım'da, 1883 yılından beri çıkarılmakta olan *Tercüman*'dan başka *Millet* ve *Vatan Hâdimi*; Kazan'da *Vakit*, *Şûrâ*, *Kazan Muhbiri*, *Tan Yıldızı*, *Azat Halk*, *Ülfet*, *Beyânü'l-hak* ve *Yıldız*; Azerbaycan'da *Hayat*, *Irşad*, *Füyûzât*, *Terakkî* ve *Molla Nasreddin*; Kırgız-Kazak İlinde *Kazak*; Özbekistan'da *Terakkî*, *Hurşid* ve *Şühret*; Türkmenler arasında ise *Mecmua-yı Mâverâ-yı Bahr-ı Hazar* adlı gazete ve dergiler yayımlanmıştır.

1905'te meşrutiyetin ilânından sonra üç yıl müddetle devam eden kısmî

serbestlik döneminde Türkler, siyasî bir güç hâline gelmeye çalışmışlar, eğitimde reform sayılabilecek yeni okullar açmışlar, birçok kitap, gazete ve dergi çıkarmışlar, millî aydınlanma ve şuurlanma yolunda büyük gayretler göstermişlerdir.

1907 yılından sonra Türkler arasındaki millî uyanışı bastırmak üzere Rus hükûmeti tarafından sıkı tedbirler alınmıştır. Türklerin gelişmesine hizmet eden okullar, gazete ve dergiler kontrol altına alınmış, büyük bir kısmı kapatılmış; birçok Türk aydını tutuklanarak hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş, bu tutuklamalardan kurtulanlar ise Türkiye'ye göç etmişlerdir. O sırada Türkiye'de II. Meşrutiyet ilân edilmiştir. Rus baskısı sebebiyle İstanbul'a göç etmek zorunda kalan Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan gibi aydınlar, 1908'den sonra Türkiye'de Türk Derneği, Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurulmasında görev alarak Türkçülük akımına büyük bir hız kazandırmışlar, İstanbul'u bu akımın merkezi hâline getirmişlerdir.

Bu dönemde Azerbaycan'da Mehmed Emin Resulzâde, daha önce Ahmet Ağaoğlu'nun *Difâi* derneğinde görev alan kadro ile birlikte 1911 yılında Müsâvât Partisini kurar. Parti, Azerbaycan'ı Rus idaresinden kurtarmak ve İstanbul'un himâyesinde Türk birliği fikrini gerçekleştirmek üzere kurulmuştur. Müsâvât Partisi kısa zaman içinde hızla gelişmiş, 1919 yılında, "Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez." sloganıyla Azerbaycan'ın istiklâlini kazanmasında en önemli rolü oynamıştır.

Birinci Dünya Harbinde Rus orduları büyük kayıplar verince Çar hükûmeti, 1916 yılında bir kararname yayımlayarak Özbek, Kazak ve Kırgız Türklerinden yaklaşık 500.000 kişiyi askere alacağını ilân eder. Daha önce yüz binlerce Tatar, Başkurt, Türkmen ve Azerbaycan Türkünü cepheye süren Rusya, bu defa şiddetli bir tepkiyle karşılaşır. Rus işgalinden beri köle muamelesi gören toprakları ellerinden alınıp sefaletle mahkûm edilen Türkler, bu asker toplama kararnameyi karşısında haklı olarak isyan ederler. 1916 Temmuzunda başlayan isyan, kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılarak bir millî hareket hâlini alır.

Münevver Kaarî, Pehlivan Niyaz, Osman Hoca gibi Türkistanlı ceditçilerin önderliğinde başlayan ve istiklâl hareketine dönüşen isyan, teşkilâtsizlik sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. İsyân sırasında 673.000 Türk hayatını kaybetmiş,

168.000 Türk Sibiryaya'ya sürülmüş, 300.000'den fazla Kazak ve Kırgız Türki de canlarını kurtarabilmek için Çin idaresi altındaki Doğu Türkistan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Kaçanların yarıdan fazlası da açlık, hastalık ve soğuk sebebiyle dağlarda ölmüştür. Bir milyondan fazla Türkün hayatına mal olan bu isyan, Türkistan'a istiklâlini kazandırmaz, fakat Çar idaresinin de yıkılışını hazırlar.

1917 yılı Şubat ayında başlayıp Ekim ayında gerçekleşen Bolşevik İhtilâli, Türklere istiklâllerini kazanmak için yeni bir fırsat vermiştir. Zira ihtilâlin liderleri Lenin ile Stalin, yayımladıkları 2 Kasım 1917 tarihli beyannamede, milletlerin kendi devletlerini serbestçe kurabilme haklarını kabul ve ilân etmişlerdi. Bunun üzerine Türkler, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, Hîve (Harezmi) Devleti, Buhara Millî Devleti, İdil-Ural Millî Muhtariyeti, Kırım Millî Cumhuriyeti, Başkırt Muhtar Cumhuriyeti, Alaş-Orda Kazak Millî Hükûmeti ve Hokand Millî Muhtar Cumhuriyetini kurmuşlardır.

Fakat Rusya'da Bolşevik İhtilâlini yapanlar, idareye hâkim olduktan sonra verdikleri sözde durmamışlar, bu yeni kurulan millî devletleri birkaç yıl içinde birer birer yıkarak çarlık rejiminden daha sert bir politika takip etmeye başlamışlardır. Sovyet ordusunun 1918 yılı Şubat ayında Hokand Cumhuriyetini kanlı bir şekilde yıkması, yeni bir isyan hareketinin başlamasına sebep olmuştur. Türkistan Türklerinin son millî ayaklanması olan bu isyan, "Basmacı Hareketi" adıyla tarihe geçmiştir.

Hokand'da başlayan ve çok kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılan hareket, 1924 yılına kadar devam etmiştir. Fakat kısa bir süre Enver Paşa'nın da liderlik etmesine rağmen bu istiklâl hareketi de teşkilâtsizlik sebebiyle 1916 isyanı gibi başarısızlığa uğramıştır. Türkiye'deki İstiklâl Harbiyle aynı yıllara tesadüf eden bu millî hareket sırasında ne kadar insanın hayatını kaybettiği bugün bile bilinmemektedir.

Kızılordu'nun Basmacılık millî hareketini bastırıp hâkimiyeti sağlamasının hemen ardından 1924 yılında Türkistan, Moskova tarafından Rus millî politikasına uygun şekilde parçalanarak Sovyetleştirilmiştir: Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Bunun ardından Rusya'nın sultanı altında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulmuş, Sovyet ideolojisine hizmet edecek

yeni bir toplum yaratmak üzere inkılâplar başlatılmıştır. Türkler arasında vatan ve millî birlik fikrini daima canlı tuttuğu için *Türkistan* adı yasaklanmış, yerine bir coğrafya terimi olan *Orta Asya* adı yerleştirilmeye çalışılmıştır. Sovyet Rusya'nın hâkimiyeti altında yaşayan Türklerin Türkiye ile olan kültür bağı koparmak için Arap kaynaklı Türk alfabesi yerine, Lâtin alfabesi kullanma mecburiyeti getirilmiş; İsmail Gaspıralı'dan beri istiklâl, millî birlik ve sosyal gelişme yolunda gayretler gösteren ceditçi aydınların Türk dünyasında İstanbul Türkçesini dikkate alan ortak bir edebî dil meydana getirme çalışmalarının aksine, Bolşevik idaresinin yerleşip yaşayabilmesi için mahallî şiveleri öne çıkaran ve Türk topluluklarının isimleriyle anılan Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmence, Azerice, Tatarca vb. yeni diller ve hepsi de Türk ırkına mensup oldukları hâlde birbirlerine yabancılaşan yeni milletler yaratma faaliyetleri çok büyük önem kazanmıştır. 1926'dan sonra hürriyet, istiklâl, Türk birliği, millî birlik gibi fikirleri temsil eden ve bu yolda eserler veren ceditçi fikir adamları, şair ve yazarlar tutuklanarak hapsedilir. Bu arada ateizmi yayma çalışmalarına hız verilir, fikir hürriyeti tam bir baskı altına alınır.

1930'lu yıllarda Sovyet rejimini benimsemeyen milliyetçi aydınlar öldürülmeye başlanır. Bilhassa 1937-1939 yılları arasında bütün Sovyetler Birliği'nde toplu tutuklamalar, sürgünler, katliamlar yapılır. Sovyet idaresinde yaşayan Türk topluluklarında bir milyondan fazla şair, yazar, gazeteci, din adamı, fikir adamı, eğitim görmüş okur-yazar olan her sınıftan insan, üç yıl içinde halk düşmanı ilân edilerek öldürülmüştür. Öldürülen şair ve yazarların eserlerini okumak, bulundurmamak şiddetle yasak edilmiş, buna uymayanlar aynı şekilde cezalandırılmıştır. Sovyet rejimini benimsemeyen insanların yok edildiği bu dönem tarihe kızıl terör veya katağanlık (yasaklılık) yılları olarak geçmiştir.

1928 yılında Türkiye'de de Lâtin alfabesine geçilince, Türkiye Türkleri ile Rus idaresi altında yaşayan Türkler arasında yeniden alfabe birliği sağlanmıştır. Bunun üzerine Sovyet Rus idarecileri, Türk topluluklarının hem birbirleriyle, hem de Türkiye ile olan bu kültür köprüsünü bir daha yıkmak için yeniden alfabe değiştirmek lüzumunu hissetmişler, her topluluğa birbirinden farklı özellikleri bulunan Rus Kiril harfli 19 ayrı alfabe kullanma mecburiyeti getirmişlerdir.

Bütün bu ateist propagandalar, baskı ve sindirme politikaları, yasaklar, tutuk-

lamalar, sürgünler, katliamlar, alfabe değişiklikleri gibi uygulamalar, millî direnişi tamamen kırmış Türk topluluklarının Moskova tarafından idaresini kolaylaştırmıştır.

İkinci Dünya Harbi yıllarında, Sovyetler Birliğini meydana getiren milletleri Almanya'ya karşı cepheye sevk etmek maksadıyla kısa bir süre kızıl baskılara ara verilmiş, savaştan sonra sürgün ve katliam politikasına tekrar dönmüştür. Savaştan sonra Kırım ve Ahıska Türkleri, son ferdine varıncaya kadar tamamı yurtlarından sürülmüş, her biri yabancı bir diyarda yaşamaya mecbur edilmiştir. 1924'ten 1953'e kadar devam eden Stalin döneminde, Rus haber alma teşkilâtı KGB'nin açıklamasına göre bütün Sovyetler Birliği'nde 60 milyondan fazla insan öldürülmüştür. Kurşuna dizilen, hapishanelerde ve Sibiry'a'daki çalışma kamplarında öldürülen bu insanların önemli bir kısmının Türk olduğunu unutmamak lâzımdır. Canını kurtarmak için bu Sovyet cehenneminden kaçabilen Türkler, başta Türkiye olmak üzere Japonya'dan Arjantin'e kadar dünyanın her tarafına dağılmışlardır.

1953'te Stalin'in ölümünden sonra Sovyetler Birliği'nde nispeten bir yumuşama meydana gelmiş, 1937-1939 yılları arasında yok edilen aydınlar başta olmak üzere Stalin döneminde öldürülenlerin suçsuz oldukları ilân edilerek itibarları geri verilmiştir. Ancak 1960'ların sonundan itibaren Sovyetler Birliği'nin tamamında baskı rejimi tekrar uygulamaya konulmuş, kızıl imparatorluk ekonomik bakımdan tam bir ilâsa sürüklenmiştir. 1980'lerin ortalarında hayata geçirilen açıklık politikasıyla birlikte Komünist Partisi ve Sovyet idaresiyle ilgili gizli bilgiler yayımlanmaya başlayınca Sovyetler Birliği dağılma sürecine girmiştir.

Artık komünist sistem çökmüş, bütün değerler alt-üst olmuştur. Millî ve dinî değerler, hürriyetçi fikirler, imparatorluğu meydana getiren milletleri ayağa kaldırmıştır. Bu son gelişmeler, Sovyetler Birliği'nin dağılması ve yeni müstakil cumhuriyetlerin kurulması sonucunu meydana getirmiştir. 1991 yılında bazı Türk toplulukları, Sovyetler Birliği'nden ayrılmak isteyen diğer milletlerle aynı yolu takip ederek Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan adıyla kendi millî cumhuriyetlerini kurmuşlardır.

Doğu Türkistan'da Çin esareti altında yaşayan Türklerin 20. yüzyıldaki

hayatı, Rus idaresi altındaki Türklerin hayatından pek farklı olmamıştır. Bu bölgede yaşayan Türkler, devamlı olarak Çin idaresiyle mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1931 yılında Türklerin elindeki toprakların müsadere edilerek Çin'den getirilen göçmenlere dağıtılması, büyük huzursuzluklara yol açar. Bunun üzerine Türkler, Hoca Niyaz Hacı'nın önderliğinde geniş çaplı bir isyan başlatırlar. İsyân, Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerine yayılır. Çin idaresi isyanların önünü alamaz. 1933 yılında Doğu Türkistan Cumhuriyeti ilân edilir. Kendi idaresi altında yaşayan Batı Türkistan Türklerine örnek olmasından korkan Rusya, bu yeni gelişmeler karşısında Çin'le iş birliği içerisine girer. Bu Türk Cumhuriyeti, 1934 yılında Kızılordu ve Çin birlikleri tarafından yıkılır. Bunun ardından yüz binlerce Türkün hayatına mal olan yeni bir isyan hareketi başlar. Aralıksız olarak 1937 yılından 1944 yılına kadar devam eden bu çok çetin mücadelenin sonunda bağımsızlık tekrar kazanılır. Ali Han Töre, Osman Batur, İsa Yusuf Alptekin gibi her biri birer kahraman olan idarecilerin başında bulunduğu bu bağımsız Türk hükûmeti, varlığını ancak 1951 yılına kadar sürdürebilir. Bu arada Ali Han Töre, esrarengiz bir şekilde ortadan kaybolur. Kendisinden bir daha haber alınamaz. 1951 yılında Çinlilere esir düşen Osman Batur idam edilir. Komünist Çin idaresi, bütün ayaklanmaları bastırarak Doğu Türkistan'ı Çin'e bağlı bir eyalet hâline getirir. Bu olaylar sırasında yüz binlerce Türk, büyük kabileler hâlinde vatanlarından ayrılarak başka ülkelere göç etmek zorunda kalır. Doğu Türkistan'daki istiklâl mücadelesinin sembol isimlerinden biri olan İsa Yusuf Alptekin de bu göç sırasında Türkiye'ye gelip yerleşir.

İran'ın kontrolündeki Güney Azerbaycan'da yaşayan Türkler de istiklâl mücadelesinden asla vazgeçmemişler, bunun için her fırsattan yararlanmaya çalışmışlardır. Güney Azerbaycan Türkleri, önce 1906 yılında, Settar Han'ın önderliğinde bir Türk şehri olan Tebriz merkez olmak üzere istiklâl mücadelesine başlamışlar, fakat Kuzey Azerbaycan'ı da etkilemesinden korkulan bu hareket, bölge üzerindeki millî menfaatlerine zarar vereceği için Rusya, İngiltere ve İran tarafından bastırılmıştır. Daha sonra 1920 yılında, Şeyh Muhammed Hıyabanî başkanlığındaki istiklâl mücadelesi başarıya ulaşmış, Tebriz başkent olmak üzere bütün Güney Azerbaycan'ı içine alan Azadistan adlı Türk devleti kurulmuştur. Fakat bu devlet de bir yıl sonra Rusya ile İran tarafından

yıkılmıştır.

İran'ın ırkçı politikalarına maruz kalan Türkler, 1945 yılında yeniden harekete geçerek Güney Azerbaycan'ın tamamını içine alan İran'a bağlı Muhtar Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. Çok kısa ömürlü olan bu cumhuriyet, iki yıl sonra İran tarafından işgal edilmiştir. Bundan sonra İran hükümetleri, Azerbaycan Türkleri ile beraber Afşar, Kaçar, Göklen, Kaşgay gibi diğer bütün Türk boyları üzerinde baskıcı bir politika takip etmiş; ana dili eğitimini, "Türk" ve "Türkçe" gibi milliyeti ifade eden isimleri yasaklamıştır. Ders kitaplarında, yüzyıllarca İran'ı idare eden bu boyların, aslında İran soyundan gelen bir halk oldukları anlatılarak Türkler eritilmeye çalışılmıştır.

B- Türk Dünyasının 20. Yüzyıldaki Edebî Panoraması:

Türk edebiyatının 20. yüzyıldaki macerası, Türk milletinin Balkanlar'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan çok geniş vatan coğrafyasında maruz kaldığı siyasî ve sosyal fırtınaların bütün edebî türlerdeki keskin akislerinden ibarettir. Zaten kalem sahibinin birinci görevi de yaşanan olayları estetik bir görüşle tespit etmektir. Yukarıda kısa bir panoraması verilen bu fırtınaları, Türkçenin değişik şivelerinde yazılmış eserlerde kronolojik olarak takip etmek mümkündür.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanan millî gelişmeler, sadece Türkiye'de değil, bütün Türk dünyasında etkisini göstermiştir. Bu gelişmeler, 20. yüzyılın başlarında hemen hemen aynı siyasî ve sosyal olayların yaşandığı bütün Türk yurtlarında, Türkiye'deki ile aynı özellikleri taşıyan millî bir edebiyatın doğmasına zemin hazırlamıştır.

1- Türkiye Türkleri Edebiyatı

Türkiye'de bu yüzyılın başında (1901), *Servet-i Fünûn* mecmuası geçici bir süre kapatılınca, 1895'ten beri eserlerini burada neşreden şair ve yazarlar dağılmış, edebî hayata da bir durgunluk hâkim olmuştur. 1908 yılında meşrutiyetin ilân edilmesiyle birlikte edebî hayatta da bir canlanma meydana gelmiş, pek çok gazete ve dergi kısa zamanda yayın hayatına başlamıştır. Edebî topluluk olarak önce bazı gençler, *Fecr-i Âtî* adı altında birkaç yıl müddetle sanatın şahsî ve muhterem olduğu prensibini benimseyerek Edebiyât-ı Cedîde (*Servet-i Fünûn*)'nin devamı sayılabilecek eserler vermişlerdir. Bu gençlerin arasında ileriki yıllarda edebiyat ve sanat hayatımız için çok önemli birer

şahsiyet hâline gelecek olan Ahmet Haşim, Fuat Köprülü, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Refik Halit Karay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu gibi isimler yer almıştır. Meşrutiyetin ilânı, fikir hayatına da bir canlılık kazandırmıştır. O dönemde devletin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmasını sağlamak üzere Osmanlı aydınları arasında Osmanlıcılık ve İslâmcılık fikirleri tartışılmaktadır. Bu tartışmaların yanı sıra Osmanlı devletinin himayesi altında yaşayan Balkan kavimlerinin, Ermenilerin, Rumların ve hatta Müslüman Arnavutların ve Arapların, Türkiye'den ayrılarak kendi devletlerini kurmak üzere teşkilâtlanmaları, Avrupalı devletlerin müdahaleleri, büyük toprak kayıpları, 19. yüzyılın sonlarında hızlanan dil ve tarih çalışmaları, Namık Kemal ve Mehmet Emin Yurdakul gibi şairlerin eserleri, İsmail Gaspiralı ile Yusuf Akçura'nın milliyetçi çalışmaları, Türkler arasında milliyet duygusunu kuvvetlendirmiş, Türkçülük akımının doğmasına zemin hazırlamıştır.

Meşrutiyetin ilânından sonra, Türkçülük sahasındaki bu gelişmelerin bir devamı olmak üzere Türklerin eski ve yeni hayatlarını incelemek ve Türk dilini sadeleştirmek maksadıyla Necip Âsım, Veled Çelebi İzbudak, Yusuf Akçura gibi şahsiyetler tarafından 1908 yılında İstanbul'da Türk Derneği kurulmuş, aynı adla bir de dergi çıkarılmıştır. Bunun ardından 1911'de yine aynı gayelerle Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali Turan, Doktor Âkil Muhtar Özden, Ahmet Hikmet Müftüoğlu ve Yusuf Akçura tarafından Türk Yurdu derneği kurulmuş; *Türk Yurdu* adlı dergi, bu derneğin yayın organı olarak yayımlanmaya başlanmıştır. 1912 yılında çalışmalarına başlayan Türk Ocağı ise, Türkçülük fikrinin bütün yurda yayılmasını sağlamıştır.

Bu yıllarda dikkati çeken başka bir önemli faaliyet de, 1911 yılında Selânik'te *Genç Kalemler* adlı derginin çıkarılmasıdır. Ömer Seyfettin, Ali Canip Yöntem ve Ziya Gökalp, bu dergide "Yeni Lisan" adını verdikleri dil milliyetçiliği hareketini başlatırlar. *Genç Kalemler*'in gayesi, Türkçeyi anlaşılmayan yabancı kelime ve tamlamalardan kurtarmak ve dilde sadece Türk dil bilgisi kurallarının kullanılmasını sağlamaktır. Sonuç olarak bu hareket, Türkiye'de herkese hitap eden yeni bir yazı dilinin doğmasında en büyük hizmeti görmüştür.

Bütün siyasî şartların yanı sıra dernek ve dergi faaliyetleri ve bilhassa Ziya

Gökalp ile Fuat Köprülü'nün ilmî araştırmaları, Türkçülük hareketini siyasî, sosyal ve edebî hayata hâkim ve fikir hâline getirmiştir. Bu gelişmelerin tesiri altında edebî anlayış değişmiş, "Millî Edebiyat" doğmuştur. Bu edebî anlayışın en önemli özellikleri, şiirde aruz yerine hece vezninin kullanılması, millî hayatın sevinç ve ıstıraplarının sade bir dille anlatılmasıdır.

Millî Edebiyatın nazım ve nesirdeki bazı önemli şahsiyetleri şunlardır: Mehmet Emin Yurdakul, Ali Canip Yöntem, Ömer Seyfettin, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Mithat Cemal Kuntay, Ebubekir Hâzım Tepeyran, Şükûfe Nihâl Başar, Halide Edip Adivar, İbrahim Alaaddin Gövsa, Aka Gündüz, Necmettin Halil Onan, Refik Halit Karay, Enis Behiç Koryürek, Halit Fahri Ozansoy, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf Ziya Ortaç, Faruk Nafiz Çamlıbel, Halide Nusret Zorlutuna, Reşat Nuri Güntekin, Yakup Kadri Karaosmanoğlu.

Bütün Türk edebiyatının yetiştirdiği büyük sanatkârlar arasında zikredilmeye lâyık şahsiyetler olan Mehmet Âkif Ersoy ile Yahya Kemal Beyatlı da dil ve vezin yönünden farklı bir yol takip etmiş olsalar bile Millî Edebiyatın içinde değerlendirilmesi icap eden çok önemli şairlerdir.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra edebiyat, zaferle sonuçlanan İstiklâl Harbi'nin verdiği yeni heyecanla millî edebiyat şeklinde gelişmeye devam eder. 1940'lı yıllara kadar süren bu dönemde, şair ve yazarlar toplum hayatında görülen aksaklıklarla birlikte ferdî duyuş ve düşünceleri ve henüz "Yazılmamış bir destan gibi duran Anadolu"yu eserlerinde çokça işlemişlerdir. Millî Edebiyatı isimleri sayılan şair ve yazarlardan başka bu dönemde eserleriyle öne çıkan bazı şahsiyetler şunlardır: Ahmet Kutsi Tecer, Kemalettin Kamu, Necip Fazıl Kısakürek, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ziya Osman Saba, Ömer Bedrettin Uşaklı, Cahit Sıtkı Tarancı, Peyami Safa, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Arif Nihat Asya, Memduh Şevket Esendal, Osman Cemal Kaygılı, Sait Faik Abasıyanık.

1940'lı yılların başlarından itibaren edebiyatta yeni arayışlar kendini hissettirmeye başlar. Klâsik edebiyata bir tepki olmak üzere vezin ve kafîyeye karşı çıkarak gündelik hayatı işleyen yeni bir şiir anlayışı ortaya çıkar. Bunun yanında bir grup şair de geleneği devam ettiren şiirler yazmıştır. Nesir sahasında ise

yazarlar kültür bunalımını, köy hayatını ve tarihî konuları eserlerinde işlemişlerdir. Bu son dönemde eserler veren bazı şair ve yazarlar şunlardır: Orhan Veli Kanık, Ahmet Muhip Dranas, Munis Faik Ozansoy, Mehmet Çınarlı, Attila İlhan, Cahit Külebi, Hüseyin Nihal Atsız, Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu, Yavuz Bülent Bakiler, Tarık Buğra, Kemal Tahir, Yaşar Kemal, Mustafa Necati Sepetçioğlu, Aziz Nesin, Emine Işınsu, Sevinç Çokum.

2- Kuzey Azerbaycan Türkleri Edebiyatı

“Milletler hapishanesi” denilen Çarlık Rusyasında 1905 ihtilâlinden sonra baskılar azalınca Azerbaycan Türklerinin siyasî ve edebî faaliyetlerinde millî bir uyanış bakımından büyük bir gelişme meydana gelir. 1905’ten sonraki yıllar, Azerbaycan edebiyatı için uyanma, dünyayı tanıma ve şahsiyetini bulma yıllarıdır. Bu dönemde edebiyat, Türkiye ile Kırım ve Kazan’daki edebî hareketlerin ve siyasî gelişmelerin tesiri altındadır. Kısa zamanda birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlar. Yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan’da yayın hayatına giren bazı önemli gazete ve dergiler şunlardır: *Hayat*, *İrşad*, *Füyûzât*, *Molla Nesreddin* ve *Açık Söz*. Devrin şair ve yazarları bu gazete ve dergilerin etrafında toplanarak millî ve sosyal meseleler hakkındaki fikirlerini açıkça ilân etme imkânına kavuşurlar. Yazılan eserler, bu yayın organları vasıtasıyla en kısa yoldan okuyucunun eline ulaşır. Kalem sahipleri, gazete ve dergilerde Azerbaycan’ın ve bütün Türk dünyasının geleceği hakkında tartışmalar yaparlar. Türkçülük, İslâmcılık, medenî gelişme, eğitim seferberliği ve istiklâl, bu dönemde tartışılan en önemli konulardır. Devrin siyasî ve sosyal şartlarının tabîî bir sonucu olarak edebiyat da bu gelişmelerin etkisi altında kalır.

20. yüzyılın başlarında Azerbaycan edebiyatı, esas olarak her ikisi de 1906 yılında yayın hayatına başlayan *Füyûzât* ile *Molla Nesreddin* dergileri etrafında gelişir. *Füyûzât* dergisinin başyazarı, Türkiye’de eğitim görmüş olan Hüseyinzâde Ali Turan’dır. *Molla Nesreddin* ise Celil Memmedkuluzâde tarafından çıkarılmıştır. Hüseyinzâde Ali Turan, *Füyûzât* dergisinde, Türk dünyasının birlik ve çağdaşlık ideallerini öne çıkaran bir yayın politikası takip etmiş, Azerbaycan Türklerini Ruslaştırma siyasetine, şiddetle karşı koymuştur. Hüseyin Cavid, Abdullah Şâik, Mehmed Hâdi gibi şairler, edebî faaliyetlerini bu dergi etrafında sürdürmüşlerdir.

Molla Nesreddin dergisinde ise Mirza Elekber Sâbir, Abdürrahimbey Hakverdili Ali Nazmi, Alikulu Gamküsar, Ömer Faik Nemazâde, Memmed Said Ordubadî, Üzeyir Hacıbeyli gibi şair ve yazarlar, eserleriyle *Molla Nesreddin* edebî mektebini kurmuşlardır. Bu grupta yer alan sanatkârlar, sosyal meselelere daha fazla yer vermişler, toplum hayatında görülen yozlaşma ve çarpıklıkları mizahî bir üslûpla tenkit etmişlerdir.

Bu yüzyılın başlarından itibaren eğitim veya başka sebeplerle İstanbul'da bulunan Mehmet Ağa Şahtatlı, Hüseyin Cavid, Mehmed Hâdi, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ahmet Ağaoğlu, Mirza Ali Mu'ciz gibi edebî şahsiyetler, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki kültürel bağları kuvvetlendirmişler, çıkardıkları *Füyûzât*, *Hayat*, *Şelâle*, *İrşad* ve *Açık Söz* gazete ve dergilerini Türkiye Türkçesiyle neşretmişlerdir.

1920'ye kadar devam eden bu edebî devrede vatan ve millet sevgisi en üst seviyede terennüm edilmiş, sosyal meseleler ve toplumun günlük hayatı, eserlerin konusunu oluşturmuştur. Azerbaycanlı tenkitçilerin ifadesiyle, "Azerbaycan köylüsü, çamurlu çizmeleriyle edebiyata dahil" edilmiştir. Bu dönemde eserler veren diğer bazı şair ve yazarlar şunlardır: Ahmed Cevad, Sultan Mecid Ganizâde, Abbas Sehhet, Mehmed Emin Resulzâde.

1920'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yıkılışından sonra edebiyat, Sovyet ideolojisinin emri altına sokulmuştur. Klâsik edebiyatla birlikte yüzyılın başından beri eserler veren millî edebiyat reddedilmiş, eski kitaplar yakılmış, şair ve yazarlara Sovyet sistemine methiyeler yazmaları emredilmiştir. Sovyet sistemini benimsemeyen Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Mikayil Müşfik gibi sanatkârlar, 1937'de halk düşmanı ilân edilerek öldürülmüşlerdir.

Bu kızıl terörden canını kurtarıp yurt dışına kaçabilen bazı şair ve yazarlar, gittikleri yerlerde "Muhaceret edebiyatı" denilen yeni bir edebiyat kurmuşlardır. Elmas Yıldırım, Mirzabala Mehmedzâde, Ceyhun Hacıbeyoğlu gibi sanatkârların temsil ettikleri bu edebiyatta vatan hasreti, milliyetçilik, istiklâl, hürriyet, Sovyet yönetimine duyulan nefret gibi konular işlenmiştir.

Bu dönemin diğer şairleri arasında Süleyman Rüstem, Resul Rıza, Samed Vurgun, Osman Sarıvelli, Niğâr Refibeyli ile İkinci Dünya Harbi sırasında edebî hayata atılan Bahtiyar Vahabzâde, Nebi Hazrî, Hüseyin Hüseyinzâde, Zeynal

Cabbarzâde vb. sayılabilir.

Stalin'in 1953'te ölümünün ardından başlayan yumuşama devrinde şair ve yazarlar dil, tarih, vatan gibi millî kimliği ifade eden kavramlara eserlerinde çok yer verirler. Böylece sistemi tenkit ve hatta reddeden yeni bir millî edebiyat doğmaya başlar. "İtiraz edebiyatı" denilen bu edebî devrede, daha önceki dönemlerde edebiyat dünyasına giren sanatkârlarla birlikte Tevfik Bayram, Halil Rıza Ulutürk, Sabir Rüstemhanlı, Mehmet Araz gibi sanatkârlar eserler vermişlerdir. 1980'li yıllarda "millî azatlık" hareketini doğuran bu edebî harekete daha sonra İlyas Efendiyev, Anar, Elçin, Ekrem Eyllisli gibi sanatkârlar da katılmıştır.

3- Güney Azerbaycan Türkleri Edebiyatı

Güney Azerbaycan, 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmənçayı Antlaşması'ndan sonra İran hâkimiyeti altında kalmıştır. Ülkenin siyasî olarak parçalanması, kültür hayatını da etkilemiş; kuzeyde Rus ve Batı kültürleriyle olan temas neticesinde modern bir edebiyat doğmuştur. Güney Azerbaycan'da ise Andelib Karacadağî, Seyyid Ebulkasım Nebatî ve Hacı Mirza Mehdi Şükûhî eski edebiyat geleneğini 19. yüzyılda da devam ettirmişlerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Mirza Ağa Tebrizî, Kuzey Azerbaycanlı yazar Mirza Fethali Ahundzâde'nin tesiriyle 1870'ten sonra ilk tiyatro eserlerini kaleme alır. Komedi tarzında yazılan bu eserler, sadece Güney Azerbaycan değil, İran edebiyatı tarihinde tiyatro türünde yazılmış ilk örneklerdir. Yüzyılın sonlarında yaşayan Tebriz Türkü Mirza Abdürrahim Neccarzâde ise yazdığı romanlarıyla bu türü İran edebiyatına tanıtmıştır. 20. yüzyılın başında Kuzey Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Bu gelişmelerle birlikte Güney Azerbaycan'da Türklük şuuru kuvvetlenmiş, edebiyatta da bu şuur etrafında eserler verilmiştir. Settar Han'ın 1906 yılındaki istiklâl mücadelesi ile Şeyh Muhammed Hıyabanî önderliğinde 1920'de kurulan Azadistan Devleti, Güney Azerbaycan edebiyatındaki millî heyecanlara ilham kaynağı olmuştur. Azadistan Devletinin 1921'de yıkılmasından sonra, Güney Azerbaycan Türklerinin kendi dilleriyle okuyup yazmaları yasaklanmış, Türkçe basılan kitaplar imha edilmiş, Türk okulları kapatılmıştır. İran idaresinin bu korkunç baskısı, buradaki Türk edebi-

yatının gelişmesini de durdurmuştur. Bundan sonra uygulanan ırkçı politikalar yüzünden bazı Türk şairleri, Farsça eserler yazmak zorunda kalmışlardır. Güney Azerbaycan'da yaşayan Türk şairleri, her türlü baskıya rağmen gizli de olsa Türkçe şiirler yazmaya devam etmişlerdir. Bulud Karaçorlu Sehend, Habib Sâhir, Ali Tebrizî, Muhammed Hüseyin Şehriyar ve Yahya Şeydâ Güney Azerbaycan Türk edebiyatının en tanınmış şairleridir.

1978'den sonra Güney Azerbaycan Türkleri *Varlık*, *Yoldaş*, *Köroğlu*, *Birlik*, *Dede Korkud*, *Yeni Yol*, *Güneş*, *Ülker* gibi dergileri neşretmişlerdir. Ancak bu dergilerden sadece Dr. Cevat Heyet tarafından yayımlanan *Varlık* dergisi ayakta kalabilmiştir.

4- Özbek Türkleri Edebiyatı

İsmail Gaspıralı'nın 19. yüzyıl sonlarından itibaren "Dilde, fikirde, işte birlik" prensibine dayanan milliyetçi çalışmaları ve modern tarzda eğitim vermeyi hedefleyen cedit okulları Türkistan'da da tesirini göstermiş, 1900 yılında Semerkand'da ilk Usûl-i Cedit mektebi açılmıştır. Bunun hemen ardından çar idaresinin baskılarına rağmen Taşkent'te, Buhara'da, Fergana'da birçok okul, yeni usûlde eğitim vermek üzere faaliyete geçirilmiştir.

Bu yeni okulların açıldığı yıllarda Türkistan'da bir de aydınlar hareketi başlar. Müfti Mahmudhoca Behdûdî tarafından 1903'te Semerkand'da "Ceditçiler Tôdesi" (Topluluğu) adında bir aydınlar klübü kurulur. Bu topluluk içinde yer alan aydınlar, milleti uyandırmak, cehaletten kurtarmak ve istiklâl mücadelesini başlatmak üzere çalışmaya başlarlar. Bir yıl sonra Münevver Kaarî, bu milliyetçi aydınlar klübünün Taşkent şubesini açar. Türkistan aydınları "Ceditçiler Tôdesi"nde birleşirler. Daha sonra Buhara'da "Yaş (Genç) Buharalılar", Harezm'de "Yaş Hiveliler" adlı dernekler kurulmuştur.

1905 ihtilâlinde sonra Türkistan'da millî fikirleri yayan birçok gazete ve dergi yayın hayatına başlar. 1917 ihtilâline kadar devam eden bu dönemde *Terakkî*, *Şühret*, *Hurşid*, *Semerkand*, *Sadâ-yı Türkistan*, *Turan*, *Necat*, *Uluğ Türkistan*, *El Bayrağı*, *Kengeş*, *Tirik Söz*, *Yurt*, *Âyine*, *El-İslah*, *El-İzah* adlı gazete ve dergiler yayımlanır. Ceditçi aydınlar tarafından çıkarılan bu gazete ve dergilerin, millî uyanışta çok önemli tesirleri olmuştur.

Türkistan'da ilk tiyatro faaliyetleri de yine bu dönemde başlar. Mahmudhoca

Behbûdî'nin 1911'de yazdığı *Pederküş* (Baba Katili) adlı ilk piyes, 1913 yılında neşredilir. Abdullah Avlânî ise 1913 yılında Turan adlı ilk profesyonel tiyatro topluluğunu kurar. *Pederküş* piyesinin yayımlanması büyük bir ilgiyle karşılanır. Onun tesiriyle hemen aynı yıllarda Abdullah Kadirî, Abdullah Avlânî, Hamza Hakimzâde, Niyazî, Abdullah Bedrî, Hacı Mui Köknarı, Mirmuhsin ve bilhassa Abdurrauf Fıtrat, Özbek tiyatro edebiyatının ilk önemli eserlerini yazarlar. Aynı şekilde roman türünün ilk örnekleri de bu dönemde kaleme alınır. Mirmuhsin'in *Beferzend Açıldıbay* (Çocuksuz Açıldıbay-1914) ve Hamza Hakimzâde Niyazî'nin *Yengi Saadet* (1915) adlı eserleri, Türkistan'da roman türünün ilk örnekleri sayılır.

19. yüzyılın ikinci yarısındaki Rus işgalinden beri çetin mücadelelere sahne olan Türkistan'da edebiyat, cereyan eden hâdiselere paralel bir gelişme gösterir. 20. yüzyılın başlarındaki aydınlanma, eğitim seferberliği ve istiklâl, bu yeni edebiyatın esas konularını oluşturur. Edebî eserlerde vatan ve millet kavramları çok sık işlenir. Yeni yazılan şiirlerde, eskiden beri kullanılan teşbihlere, mecazlara yeni manalar yüklenir. Aşkı ve sevgiliyi tarif eden sıfatlar, artık ilim, fen, ilerleme, millî birlik, vatan ve milleti anlatmak için kullanılır. Dil, bazı Arapça ve Farsça kelimeler atılarak sadeleştirilir. Aruzla birlikte hece ve serbest vezinler, yeni şiire vücut verir. Bu yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu yenilikler, 1920'li yıllarda kurulan modern Özbek şiirinin genel karakterini meydana getirir. "Cedit Edebiyatı" adı verilen bu millî uyanış devri edebiyatının, aynı yıllarda Türkiye'deki Millî Edebiyattan hiçbir farkı yoktur.

Bu dönemin başka bir özelliği de gazeteciliğin Mahmudhoca Behbûdî, Abdurrauf Fıtrat, Münevver Kaarî ve Mirmuhsin gibi şahsiyetler sayesinde büyük önem kazanmış olmasıdır. Ubeydullah Hocayev'in neşrettiği *Sadâ-yı Türkistan* gazetesiyle Behbûdî'ye ait *Âyine* dergisi etrafında edebî topluluklar teşekkül eder. Makale yazarlığı, sosyal ve edebî tenkidin gelişmesinde önemli rol oynar. Tarih, millet, edebiyat, şiir, belâgat ve ahlâk konularında ciddi münakaşalar olur.

1917 yılında çar idaresinin yıkılmasından sonra Türkistan'da birçok kültür ve edebiyat topluluğu kurulur. 1918 yılında kurulan "Çağatay Gürüncü" (Çağatay Birliği), hiç şüphesiz bunların arasındaki en önemli topluluktur. Devrin şair ve

yazarları tarafından büyük ilgi gören bu toplulukta, dil ve edebiyat ağırlıklı olmak üzere millî meseleler tartışılır. Abdullah Kadirî (Culkunbay), Abdülhamid Süleyman (Çolpan), Mahmud Hâdiyev (Batu), Maşrik Yusupov (Elbek) gibi kabiliyetli gençler, ilk eserlerini bu topluluk çevresinde vermişlerdir. Daha sonra edebiyat dünyasına giren Gafur Gulam, Musa Taşmuhammedoğlu Aybek, Abdullah Kahhar, Hâmid Âlimcan gibi gençler ise, kendilerinden önceki bu şair ve yazarların etkisi altında kalarak millî ruhta yazdıkları eserlerini *Muştum* (Yumruk), *Meşreb*, *Elenge* (Alev), *Maarif* ve *Okatuvçı* gibi dergilerde yayımlamışlardır.

Yeni Özbek şiiri, 1920'li yıllarda Çolpan'ın eserleriyle yüksek bir mertebeye ulaşmıştır. Abdurrauf Fitrat, Hamza Hakimzâde Niyazî ve Gulam Zaferî, bu yıllarda Özbek tiyatro edebiyatının en güzel eserlerini yazmışlardır. Yine bu dönemde Abdullah Kadirî, 19. yüzyıl ortalarında Türkistan'da yaşanan siyasî ve sosyal hayatı anlattığı *Ötgen Künler* (Geçmiş Günler) ve *Mehrabdan Çayan* (Mihraptaki Çıyan) adlı eserleriyle Özbek roman sanatının ilk büyük örneklerini vermiştir.

Basmacılık millî hareketinin 1924 yılında bastırılmasından sonra ceditçileri temizleme programı uygulamaya konulur. Milliyetçi fikir adamları, şair ve yazarlar tutuklanarak hapse atılmaya başlanır. Bu sırada ateizmi yayma faaliyetleri hızlanmış, fikir hürriyeti tam bir baskı altına alınmıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak Sovyet ideolojisini benimseyen yeni bir edebiyat kurulmaya başlamıştır. Ceditçilik hareketi ise, 1929 yılında sona erdirilmiştir. 1929 yılı, tarihe Sovyet ideolojisine doğru "kette burılış" (büyük yöneliş) yılı olarak geçmiştir.

Bu "burılış"tan sonra, 1930'lu yıllarda ceditçiler yok edilmeye başlanmıştır. İlk olarak 1931 yılında Münevver Kaarî öldürülmüştür. 1932 yılında bütün şair ve yazarlar Komünist Partisi ve Sovyet ideolojisinin kontrolü altına alınmıştır. Bundan sonra edebiyatın sosyalist gayelere hizmet etmesi kararlaştırılır. Buna göre, sosyalist gayelere hizmet etmeyen her türlü sanat ve sanat eseri reddedilecek, bu eserlerin sahiplerine hayat hakkı tanınmayacaktır. Nitekim çok geçmeden 1937 yılında Sovyetler Birliği'nin tamamında tutuklamalar, sürgünler ve katliamlar başlamıştır. Özbekistan'da da Abdullah Kadirî, Abdurrauf Fitrat,

Abdülhamid Süleyman Çolpan, Batu, Elbek, Atacan Hâşim, Osman Nâsır, Gulam Zaferî, Kayum Ramazan, Gazi Âlim gibi birçok şair ve yazar, 1937-1939 yılları arasında halk düşmanı ilân edilerek öldürülmüştür.

Bu tasfiye hareketinden sonra edebiyat, kızıl imparatorluğun sadık bir hizmetkârı hâline dönüştürülmüştür. Lenin'i ve Komünist Partisini yüceltme, ülkeyi Sovyetleştirme, tarihi karalama ve Sovyet hayat tarzını idealleştirme, bu devir edebiyatının temel konularını teşkil eder. Bu dönemde Sovyet ideolojisini benimseyen şairler tarafından halk adına Stalin'e hitaben manzum teşekkür-nameler, şükraneler yazılmıştır.

1930'lu yıllarda Gafur Gulam, Hamid Âlimcan, Aybek, Mirtemir, Şeyhzâde gibi şairler eserler vermişlerdir. Nesir sahasında ise Abdullah Kahhar, Hüseyin Şems, Aybek gibi yazarlar hikâye ve romanlar neşretmişlerdir. Bu dönemde yazılan eserlerin çoğunda sosyal hayattaki değişiklikler ve sosyalizmin kuruluşu, büyük bir heyecanla tasvir edilmiş, işlenmiştir. Sovyet adamı olarak adlandırılan ve aslında millî değerlerini kaybederek yozlaşan beynelmilelci kozmopolit insan tipi idealize edilmiştir. Bu sırada asıl vahim olan şey, geniş halk kitlelerinin, kızıl imparatorluğun fakirliği ve fakirleri yücelten sloganlarına hayran olarak gerçeklerden habersiz yaşamasıdır. Bu dönemde bir yandan milletin önde gelen aydınlarını öldürme politikası şiddetle uygulanmış, diğer yandan edebiyatta tabiat güzelliklerinden, sevinç ve neşeden, aşktan bahsedilmiştir.

İkinci Dünya Harbi yıllarında, edebiyat politikasında değişiklikler meydana gelir. Türkistan Türklerini, Rusya'yı işgal eden Almanlara karşı savaşa seferber edebilmek amacıyla millî konuların, tarihî şahsiyetlerin edebî eserlerde konu olarak işlenmesine müsaade edilir. Hamid Âlimcan, Aybek ve Maksud Şeyhzâde tarihî roman ve piyeslerini bu yıllarda yazmışlardır.

Savaştan sonra sanat eserlerinde Sovyet hayatını ve Sovyet insan tipini yüceltme politikasına tekrar dönülmüştür. Buna uymayan Maksud Şeyhzâde, Mirzakalan İsmailî, Mirtemir, Şühret, Seyid Ahmet, Şükruallah gibi şair ve yazarlar, siyasî suç işlemiş sayılarak hapsedilmişlerdir. Tarihî hayatı ve gelenekleri terennüm eden "Alpamış" destanı, zararlı âdetleri ve feodal burjuva ahlâkını aşıl原因 eser şeklinde değerlendirilmiştir. Bu yıllarda Gafur Gulam, Uygun, Zülfiye, Mirtemir, Mamarasul Babayev, Aybek, Perde Tursun, Askad Muhtar,

Abdullah Kahhar, Behram Rahmanov gibi şair ve yazarlar eser vermişlerdir.

Stalin'in ölümünden sonra, Komünist Partisinin 1956 yılında toplanan 20. kurultayında, otuz yıldan beri uygulanan bütün politikalar şiddetle tenkit edilir. Bunun bir sonucu olarak hayatın her şahasında nispi bir yumuşama başlar. 1930'larda öldürülen şair ve yazarların, devlet adamlarının suçsuz oldukları ilân edilerek itibarları geri verilir. Savaştan sonra hapsedilen şair ve yazarlar serbest bırakılır. Eski kültür mirasına sahip çıkılmaya başlanır. Klâsik edebiyatı sınıf açısından değerlendirme alışkanlığından vazgeçilir. Fakir şairlerle birlikte, hükümdar şairlerin de isimleri hatırlanır. Bu son değişiklikler, 1960'lı yıllarda yeni bir edebiyatın doğmasına, yeni bir edebî neslin yetişmesine yol açmıştır. Tarihi ve yaşanan zamanı yeniden yorumlama, vatan ve millet kavramlarını değerlendirme, sosyalist hayat tarzı ve halkların kardeşliği meselelerini sorgulama, yeni teşekkül eden bu edebiyatın en önemli özelliğini meydana getirir. Âdil Yakubov, Pirimkul Kadırov, Ölme Ömerbekov, Hüsenniddin Şeripov, Abdullah Âripov, Erkin Vâhidov, Şükür Halmirzayev, Ötkir Hâşimov, Muhammed Ali, Cemal Kemal, Aman Metcan, Rauf Parfi, Gülçehre Nurullayeva gibi şair ve yazarlar bu dönemin önemli sanatçılarıdır.

1960'lı yılların sonunda Sovyet İmparatorluğu, iktisadî ve fikrî bakımlardan durgunluk batağına saplanınca, şair ve yazarlar üzerindeki baskı politikası tekrar başlar. Fakat edebiyat millî uyanış yolunda büyük hizmetler görmüş, artık insanların gözünü açmıştır. Yeni baskı politikası, 1960'larda başlayan bu millî uyanış hareketini bu sebeple tamamen silememiştir. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasına, Özbekistan'ın bağımsız olmasına kadar devam etmiştir. Âdil Yakubov, Öktem Osmanov, Ötkir Hâşimov, Erkin Vâhidov, Maksud Kariyev, Mirmuhsin, Azim Süyün Muhammed Ali, Uygu, Aman Metcan, Abdullah Âripov, Sadullah Siyayev, Maksud Şeyhzâde, Pirimkul Kadırov, Rauf Parfi, Gülçehre Nurullayeva, Muhammed Sâlih, Şükür Halmirzayev, Tâhir Melik, Tagay Murad, Ölmes Ömerbekov, Abdukahhar İbrahimov gibi şair ve yazarlar, son otuz yıldan beri Özbek edebiyatında eserler veren sanatçılarından bazılarıdır.

Özbekistan'ın 1991 yılında bağımsız olmasından sonra millî kültür ve edebiyatın gelişmesine yeni imkânlar tanınmıştır. Stalin devrinde vatan haini ilân

edilerek kurşuna dizilen ceditçi şair ve yazarların eserleri tekrar yayımlanma ve okunma imkânına kavuşmuştur. Bugün “İstiklâl Fedâileri” sayılan ceditçiler hakkında seri hâlinde kitaplar yazılmakta, yerli ve millî özelliklere sahip bir edebiyat gelişmektedir.

5- Türkmen Türkleri Edebiyatı

Türkmen edebiyatı, 20. yüzyılın başında önce şiir türünde eserler vermiştir. Türkmen sahasının 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus idaresine girmesi ve bil-hassa kanlı Göktepe olayları, bu şiirlerin en önemli konusu meydana getirir. 1908 yılında neşredilmeye başlanan ilk Türkmen gazetesi *Mecmua-yı Mâverâ-yı Bahr-ı Hazar* ile 1915’ten itibaren Rus idaresi tarafından Rusça-Farsça-Türkmen Türkçesiyle yayımlanan *Ruznâma-yı Mâverâ-yı Bahr-ı Hazar* adlı gazeteler, edebiyatı canlandırır. Bu gazetelerde Rus çarını öven şiirlerin yanı sıra Göktepe savaşlarıyla ilgili şiirler ve hikâyeler de yayımlanır.

Sovyet döneminin başlığı 1920’li yıllarda toprak-su reformu, kadın hakları, zengin-fakir kavgaları, edebî eserlerin muhtevasını teşkil eder. Ahlâkî değerler reddedilir. Sovyet ideolojisini kabul etmeyen şair ve yazarlar, ağır suçlamalarla karşılaşır. Bu dönemde, şiir daima önde olmak üzere nesir tarzında da gelişmeler olmuştur. Roman ve hikâye, bu yıllarda büyük rağbet görmüştür.

1930’lu yıllarda bütün Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi Türkmenistan’da da yeni rejimi kabul etmeyen şair ve yazarlar şiddetli cezalara çarptırılırlar. 1931 yılında Abdülhekim Gulmuhammedov ile Oraz Vepayev, 1937 yılında ise Oraz Taçnazarov ile Hocanepes Çarıyev kurşuna dizilirler. Berdi Kerbabayev, Garaca Burunov, Şalı Kekilov, Ruhı Alıyev ve Hıdır Deryayev hapsedilirler. Diğer birçok şair ve yazar ise İkinci Dünya Harbi sırasında askere alınarak cepheye gönderilir. Bu şair ve yazarların çoğu savaşta ölmüştür. Bu hâdiseler sebebiyle edebî hayatta bariz bir duraklama meydana gelir. Bu dönemde yazılan eserlerde, devlet çiftliklerinde ve köylerde yaşanan hayat geniş bir şekilde anlatılmıştır. Savaştan dönen şair ve yazarlarla diğer bazı sanatkârlar, eserlerinde savaş hatıralarını malzeme olarak kullanmışlardır.

Berdi Kerbabayev, Berdinazar Hodaynazarov, Ata Atacanov, Nuri Bayramov gibi romancılar, 1960’tan sonra yazdıkları eserlerinde şehir ve köy hayatına, çöldeki imar faaliyetlerine dikkat çekerler. Aynı konular hikâyelerde

de geniş şekilde ele alınır. Bu dönemde bazı yazarlar, tarihî konuları millî bakış açısıyla eserlerinde yeniden yorumlarlar. Gılıç Kuliyev, hikâye ve romanlarında sömürge hâlindeki Şark milletlerinin ıstırabını dile getirir. Ata Govşudov, Gurbandurdı Gurbanshedov, Sapargeldi Annashedov, Bazar Amanov, Nazar Gullayev gibi yazarların eserlerinde de millî tarih unsurları önemli bir yere sahiptir.

1960'lı yılların ortalarından itibaren lirik şiir büyük önem kazanır. Durdı Haldurdı, Ata Atacanov, Gara Seyitliyev, Memmet Seyidov, Kerim Gurbannepesov, Berdinazar Hudaynazarov ve Allaberdi Hayıdov gibi şairler, yeni Türkmen şiirinin muhtevasını zenginleştirerek sanat seviyesini yükseltirler. 1980'li yıllardaki yeniden yapılanma döneminde ise siyasî ve sosyal muhtevaları işleyen edebî eserler, günün şartlarına uygun olarak daha fazla rağbet görür.

Türkmenistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazanınca, şair ve yazarlar üzerindeki Sovyet baskısı da sona erer. Bu gelişmeler, edebiyat üzerinde müspet tesir uyandırır. Bunun tabîî bir sonucu olarak millî tarih, millî gurur ve istiklâl, edebî eserlerde heyecanla terennüm edilmektedir.

6- Kazak Türkleri Edebiyatı

1905 yılında Rusya'da meşrutiyet idaresinin kurulması, Kazak sahasında da müspet tesir uyandırmış; İstanbul'da, Kazan'da ve Rus okullarında eğitim görmüş olan aydınların daha rahat çalışmalarına imkân vermiştir. Bu dönemde faaliyet gösteren Yusupbek Köpeyulı, Spendiyar Köpeyulı, Sultanmahmut Toraygırlı, Ahmet Baytursunulı, Mircakıp Duvlat, Alihan Bükeyhanulı gibi şair ve yazarlar şiir, hikâye, roman, tiyatro ve makale türünde yazdıkları eserlerde ve çıkardıkları gazetelerde, halkı millî uyanışa davet etmek için hürriyetçi fikirleri işlemişlerdir. Bilhassa Mircakıp Duvlat'ın 1908 yılında neşrettiği *Oyan Kazak* (Uyan Kazak) adlı şiir kitabı ile Ahmet Baytursunulı, Alihan Bükeyhanulı, Mustafa Urazulı ve Mircakıp Duvlat tarafından 1913-1918 yılları arasında çıkarılan *Kazak* gazetesi, Kazak Türklerinin millî uyanışında çok önemli rol oynamıştır. 1916 yılında meydana gelen büyük isyan hareketi ve bu isyanı anlatan eserlerin yayımlanması, Kazak Türkleri arasında istiklâl düşüncesini kuvvetlendirmiş; bütün bu gelişmeler 1917'den sonra Alaş-Orda Kazak Millî Hükûmeti'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Mağjan Cumabayulı ve

Muhtar Avezov, bu devrin diğer önemli şair ve yazarlarıdır.

Sovyet idaresinin kurulduğu 1920'li yıllarda, şair ve yazarlar üzerindeki ağır baskı, edebiyatı olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde Sovyet ideolojisine uygun olarak sınıf çatışmalarını esas alan yeni eserler yazdırılmıştır. Bundan dolayı edebiyatta bir gerileme olmuştur. Milliyetçi şair ve yazarlar tutuklanmış, sürgüne gönderilmiştir. 1930'dan sonra ise Sovyet ideolojisini kabul etmeyen sanatkarlar, bu defa öldürülmeye başlanmıştır. 20. yüzyıl Kazak edebiyatının en büyük temsilcileri sayılan Ahmet Baytursunulı, Mircakıp Duvlat, Mağjan Cumabayulı gibi şair ve yazarlar, bu dönemde milliyetçi ve Türkçü çalışmalarından dolayı kurşuna dizilmişlerdir.

İkinci Dünya Harbi yıllarında tanın kısmî serbestlik döneminde, edebiyatta yeni bir canlanma görülür. Kazak askerlerinin savaşta gösterdikleri kahramanlıkları anlatan pek çok manzum ve mensur eser yazılır. Savaştan sonra edebiyat üzerindeki baskı politikasına tekrar dönülür. 1991 yılındaki bağımsızlığa kadar süren Sovyet döneminde Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Âbit Müsirepov, Kalmağan Abdülkadirov, Tahir Carıkulı, Abdullah Tacıbayev, Ali Ormanov, Olcas Süleymanov gibi şair ve yazarlar eserler vermişlerdir.

1991'de bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra edebiyat, ideolojik baskılardan kurtulmuştur. Son yıllarda Kazakların millî hayatını dile getiren ve Sovyet dönemini tenkitçi bir gözle değerlendiren yeni bir edebiyat kurulmaya başlamıştır.

7- Kırgız Türkleri Edebiyatı

Türkistan, 19. yüzyılın ikinci yarısında Çarlık Rusyası tarafından işgal edilince, verimli arazilere Rusya'dan getirilen göçmenler yerleştirilmiş, toprakları ellerinden alınan Kırgızlar ise dağlık bölgelerde yaşamaya mecbur edilmişlerdir. Bu işgal ve sürgünün yarattığı huzursuzluk sebebiyle Kırgızlar zaman zaman isyan etmişlerdir. 1917 yılına kadar devam eden bu dönemde Moldo Kılıç Şamırkanuulı, Toğolok Moldo, Toktoğul Satılganuulı ve Cenicok gibi şairler eserler vermişlerdir. Bu şairler eserlerinde çarlık Rusyasının idaresinden bunalan Kırgız Türklerinin hayatını ve istiklâl düşüncesini terennüm etmişlerdir. Bilhassa 1916 yılındaki bütün Türkistan'ı içine alan isyan sırasında yüz binlerce

Kırgız Türkünün öldürülmesi, edebî eserlerde çokça işlenmiştir. Daha çok bu son katliam sebebiyle Kırgızlar, 1917 ihtilâlini bir kurtuluş olarak değerlendirmişlerdir.

Kırgızistan, çarlık Rusyası devrinde, ekonomik ve kültürel bakımdan imparatorluğun en geri bırakılmış bölgelerinden biridir. Sovyet dönemiyle birlikte edebiyatta da canlanma olmuş, modern şiir, hikâye, roman, tiyatro, makale gibi türler, Kırgız edebiyatında ilk örneklerini vermeye başlamıştır. 1924 yılında ilk Kırgız gazetesi olan *Erkin Too* (Hür Dağ) yayın hayatına başlar. Daha önce diğer Türk toplulukları tarafından çıkarılan gazete ve dergilerde eserlerini neşreden Sıdık Karaçev, Kasım Tınıstanuulı, Aalı Tokombayev, Mukay Elebayev, Raykan Şükürbekov, Cuma Camğircıyev, Böri Kenensarıyev, Kubançbek Malıkov ve Kasımalı Bayalınov gibi şair ve yazarlar, bundan sonra bu gazete çevresinde faaliyet gösterirler.

1920’li yıllara gelinceye kadar Kırgızlarda tiyatro çalışmaları yapılmamıştır. 1926 yılından sonra Kasımalı Cantöşev ve Sıdık Karaçev gibi yazarlar, Kırgız tiyatro edebiyatının ilk örneklerini vermişlerdir.

1924’ten sonra, daha çok siyasî mahiyette eserler yazılmıştır. Eski hayatı kötüleme, sosyalist sistemi ve yeni hayatı övmeye, bu eserlerde işlenen başlıca konulardır. Eserlerinde Sovyet ideolojisine yer vermeyen, yeni rejimi benimsemeyen Kasım Tınıstanuulı, Sıdık Karaçev, Moldo Kılıç gibi şair ve yazarlara hayat hakkı tanınmamış, hepsi *halk düşmanı* ilân edilerek öldürülmüştür.

İkinci Dünya Harbinden sonra, “ideolojik temizlik” adı altında sözlü gelenekte yaşayan *Manas* destanı gibi eserler, milliyetçilik fikrini aştığı için yasaklanmıştır. Kırgız yazılı edebiyatının 1924’te başladığı, bu tarihten önce yazılı eser verilmediği ilân edilerek bu görüşü benimsemeyen Tazabek Samancın, Taşım Bayayev, Ziyaş Bektenov gibi yazarlar tutuklanarak sürgüne gönderilmişlerdir.

1991 yılındaki bağımsızlığa kadar devam eden bu dönemde Tölögön Kasımbekov, Cengiz Aytmatov, Kazat Akmatov, Süyünbay Eraliyev, Alıkul Osmanov, Turar Koconberdiyev, Toktobolat Abdmomonov, Begsultan Cakayev, Calil Sadıkov, Nuri’a Cetikaşkayeva, Mayramkan Abılkasıмова, Subayılda Abdıkadırova, Süyünbay Eraliyev, Kubat Cusupaliyev, Ramiz

Rızkulov eserler vermişlerdir.

1991'deki bağımsızlıktan sonra siyasî baskılardan kurtulan edebiyat, farklı bir yol takip etmeye başlamıştır. Önce eski edebî mirasa sahip çıkmış, halk düşmanı sayılarak öldürülen şair ve yazarların itibarları iade edilip eserleri tekrar yayımlanmıştır. Bunların hayatını anlatan romanlar yazılmıştır. Geçen yüzyıllara ait tarihî olaylar, yeni yazılan eserlerde konu olarak işlenmiş; bazı eserlerde ise, Sovyet rejiminin insanlar üzerindeki menfi tesirler, çevre felâketi, dürüstlük, ahlâkî ve millî değerler ele alınmıştır.

8- Kıbrıs Türkleri Edebiyatı

1878 yılına kadar Osmanlı Devletinin sınırları içinde kalan Kıbrıs adası, bu tarihten sonra, Lozan Barış Antlaşması'na kadar İngilizlerin kontrolü altında kalmıştır. Bu sebeple Kıbrıs Türk edebiyatı, arzu edilen gelişmeyi gösterememiştir. 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla adanın idaresi tamamen İngilizlere bırakılır. Bu tarihten itibaren Kıbrıs Türkleri için kültürel alanda bir gerileme ve suskunluk dönemi başlar. Bu dönem, 1940'lı yıllara kadar sürer. 1940'lı yıllarda Samet Mart, Hikmet Afif Mapolar, Rauf Raif Denkaş, Taner F. Baybars, Özker Yaşlı, Semih Sait Umar, Cem Sual, Urkiye Mine Balman gibi şahsiyetler nazım ve nesir tarzında eserler verirler. Bunlardan bilhassa Özker Yaşlı, İngiliz ve Rum baskılarını yansıtan şiirleriyle tanınmıştır. 1943 yılından itibaren gazete ve dergilerin sayısında artış görülür. *Ocak*, *Dünya* ve *Yeni Mecmua* gibi dergiler yayımlanır.

Rumların 1963'te kanlı Noel, 1964'te ise Erenköy baskınları meydana gelir. Bu hâdiseler tabii olarak edebiyata da akseder. Çeşitli gazete ve dergilerde şiir ve nesir tarzında bu baskınlarla ilgili eserler yayımlanır. Bu dönemde neşredilen eserlerin ana teması, geçmişe duyulan özlemdir. Milliyetçilik, ahlâk, politika, savaşı, kahramanlık ve Türkiye'ye bağlılık, işlenen diğer konulardır.

Cereyan eden hâdiselere paralel olarak Kıbrıs Türk edebiyatındaki türlerde de çeşitlilik görülür. Bu durum, 1974'ten sonra çok hızlı bir gelişme gösterecek olan son dönem edebiyatına zemin hazırlamıştır. 1974 yılında adadaki siyasî dengenin Türklerin aleyhine değişmesi üzerine Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtı'nı gerçekleştirir. Bu tarihten sonra adada, yeni bir siyasî dönem başlar. Bu gelişmeler edebiyata da tesir eder. Kazanılan zafer, Kıbrıslı şair ve yazarları

derinden etkiler. Bu dönemde yayımlanan eserlerin temel konusu, bağımsızlık ve zaferdir. Bunların yanı sıra barış, eşitlik, hürriyet, kardeşlik gibi konulara yer verilir. Son dönem Kıbrıs Türk edebiyatında eserleriyle öne çıkan bazı şairler şunlardır: Oktay Öksüzoğlu, Fikret Demirağ, Kâmil Özay, Osman Türkay, Özker Yaşın, Mehmet Levent, Neriman Cahit ve Orbay Deliceirmak.

9- Irak Türkmenleri Edebiyatı

Asırlarca Osmanlı sınırları içinde yaşayan Irak Türkmenleri, 1918'de bölgenin İngilizler tarafından işgalinden sonra Anadolu'daki Türklerden ayrı yaşamak zorunda bırakılmışlardır. 1918 sonrası Irak Türkmenleri edebiyatı, klâsik şiir geleneğinin devamı şeklinde gelişmesini sürdürür. Meşhur şair Hicrî Dede, mahallî ağız özelliklerini koruyarak yazdığı "Kerkük Hâtırâtı" adlı şiirinde klâsik tarzı, halk şiiri tarzına yaklaştırmıştır. Hıdır Lütfi, Mehmed Sâdık, İzzettin Abdi Bayatlı, Hasan Görem, Osman Mazlum Ali Marufoğlu, Celâl Rıza, Mehmet İzzet Hattat, Fahrettin Ergeç bu tarzda eserler veren diğer şairlerdir.

Dönemin en önemli yayın organı olan *Kardaşlık* dergisinde, klâsik-modern edebiyat tartışmaları yapılır. Ata Terzibaşı, bu tartışmalar sırasında klâsik şiirin yanında yer alır. Salâh Nevres ise yeni şiiri müdafaa eder. Bu tartışmalar devrin şairlerini etkiler. Nesrin Erbil, Necmettin Esin, Nihat Akkoyunlu, Ata Bezirgân gibi genç şairler, modern tarzda şiirler yazarlar.

Irak Türkmenleri arasında yetişen bütün şairler, halk edebiyatı ürünlerine özel bir önem vermişler, bunları eserlerine de aksettirmişlerdir. Mustafa Gökkaya ile Nâsîh Bezirgân, mani ve horyat tarzında şiirler yazmışlardır. Mustafa Gökkaya, Türkmenlerin dillerine ve milliyetlerine olan bağlılıklarını, Türk milletine mensup olmaktan duydukları gururu, 1959 Kerkük katliamını şiirlerinde işlemiştir.

10- Batı Trakya Türkleri Edebiyatı

Lozan Barış Antlaşması'na göre Yunanistan'a bırakılan Batı Trakya'da, 1923'ten günümüze kadar Türklerin meydana getirdikleri edebiyata, Batı Trakya Türkleri edebiyatı diyoruz. Yunan idaresi altında kalmanın sıkıntılarını yaşayan Batı Trakya Türklerini, ayrıca Yunan İç Savaşı ve İkinci Dünya Harbi derinden etkilemiştir. Bu sebeple 1923'ten 1960'a kadar devam eden dönemde, önemli bir edebî gelişme olmamıştır. Bu dönemde yetişen en önemli şahsiyet

Mehmet Hilmi'dir.

1960'tan sonra edebiyatta gelişmeler görülür. Türkiye'de öğrenim gören gençler, dönüşte çeşitli gazete ve dergiler yayımlamışlardır. *Birlik*, *Öğretmen* gibi yayımlar, edebî harekete canlılık kazandırmıştır. 1980'den sonra edebiyat dışı açılarak Türkiye'de ve dünyada adından söz ettirmeye başlar. Bilhassa bu dönemde yayımlanmaya başlayan *Şafak* dergisi, Türk sanatkarların sesini dünyaya duyurmada önemli bir hizmet görmüştür.

Yunanlıların Türklere uyguladığı siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel baskılar, Batı Trakya Türkleri edebiyatında işlenen en önemli konudur. Yoğun bir şekilde işlenen bu konu, "Huzursuzluk edebiyatı" adı verilen bir edebiyatı ortaya çıkarmıştır. Türkçe ile beraber Müslümanlık, Türklerin millî kimliklerini belirleyen en önemli iki unsurdur. Bu sebeple dinî muhtevalı eserlerin Batı Trakya Türkleri edebiyatında özel bir yeri vardır.

Batı Trakya Türkleri edebiyatında 1960'tan sonra Mehmet Arif (Kemal Şevket Batıbey), Asım Haliloğlu, Ali Rıza Saraçoğlu, Hüseyin Mazlum, Rahmi Ali, Abdurrahim Dede, Mustafa Tahsin, Tefik Hüseyinoğlu, Hüseyin Salihoğlu, Fehim Mehmedoğlu gibi şair ve yazarlar, bütün edebî türlerde eserler vermişlerdir. Bu edebiyatın teşekkülünde ve gelişmesinde, "Türklük", "Rumelilik" ve "Batı Trakyalılık" duyguları büyük rol oynamıştır.

11- Bulgaristan Türkleri Edebiyatı

19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti sınırları içinde yer alan bugünkü Bulgaristan, diğer Balkan ülkeleri gibi Türk kültürünün canlı olarak yaşadığı yerlerden biridir. Türk nüfusu bakımından Balkan ülkeleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bütün Balkanlardan olduğu gibi Bulgaristan'dan da Türkiye'ye büyük kabileler hâlinde göçler olmuştur. Bu göçlere rağmen bugün Bulgaristan'da hâlâ önemli miktarda Türk nüfusu bulunmaktadır. Burada yaşayan Türkler, Bulgar hükümetlerinin her türlü baskı ve soy kırım politikalarına rağmen kültürlerini canlı tutmaya çalışmışlardır.

Bulgaristan Türklerinin edebiyatında iki önemli kaynaktan söz etmek mümkündür. Bunlardan biri klâsik Türk edebiyatıdır. Bu kaynak, son dönemdeki edebiyat üzerinde ciddî manada etkili olmasa bile sanat ve edebiyat zevkini devam ettirmesi bakımından önemlidir. İkinci kaynak halk edebiyatıdır. Halk

edebiyatı bir yandan sözlü gelenek tarzıyla kültür hayatını ayakta tutarken diğer yandan tabii bir söyleyişle eli kalem tutanlara ışık olmuştur. Bu eserlerde dilin daha rahat kullanıldığı görülmektedir.

Türk sanat ve edebiyatının köklü ve zengin bir geçmişe sahip olduğu bu topraklarda, 20. yüzyıl başlarına kadar kırkın üzerinde Türkçe gazete ve dergi yayımlanmıştır. İkinci Dünya Savaşına gelinceye kadar bu gazete ve dergilerin sayısı yüzü aşmıştır. *Bulgaristan Türk Muallimleri Mecmuası*, *Rodop*, *Deliorman*, *Mücadele*, *Tuna Boyu* ve *Özdilek* bu süreli yayınların en önemlileridir. Fakat bu yayınların ömürleri çok kısa olmuş, hatta çoğu çıkmaya başladığı yıl kapatılmıştır. Her şeye rağmen kültür ve sanat faaliyetleri bu yayınlarda varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde eserleriyle öne çıkan şair ve yazarlar arasında Süleyman Sırrı, Osman Nuri Peremeci, Hâfız Abdullah Meçik, Mehmet Masum, Muharrem Yumuk, Ali Kemal Balkanlı, Zeki Tunaboşlu, Ahmet Faik, Mehmet Fikri, Ahmet Merdivenci, Ethem Ütük, Ali Haydar Taner, Mehmet Behçet Perim, Mustafa Şerif Alyanak, Mahmut Necmettin Deliorman, Ali Osman Ayrantok, Osman Sungur, Mehmet Müzekkâ gibi isimler sayılabilir. Bu şair ve yazarlar, eserlerinde Bulgaristan Türklerinin hayatı, Türkiye'ye duyulan sevgi, baskılara direniş, hürriyet mücadelesi, göçler vb. konuları işlemişlerdir.

İkinci Dünya Savaşından sonra Todor Jivkov devrindeki komünist Bulgaristan'da çok kısa aralıklarla çıkan ve Komünist Partisinin yayın organı durumunda olan birkaç Türkçe gazete vardır. Bu dönemde, Türk okullarında Türkçe yerine Bulgarca derslerin konulması ve Türkçenin iki saatlik bir yabancı dil olarak okutulması, ana dilleriyle öğrenim göremeyen nesilleri Türkçeyi sadece evlerinde konuşmak zorunda bırakmıştır. Dili bozarak ortadan kaldırmaya yönelik bu anlayış, son yıllarda uygulanan kimlik değiştirme politikasının da önemli bir adımı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşından sonra şair ve yazarlar Komünist Partisinin emirleri doğrultusunda bütün millî değerleri inkâr eden propaganda eserleri yazmaya zorlanmışlardır. Hapishaneler, bu emirlere uymayan edebiyatçı ve fikir adamlarıyla doldurulmuştur. Bu dönemde, daha önce eserler veren bazı isimlerle birlikte Ahmet Şerif, Mefkûre Molla, Recep Küpçü, Sabahattin Bayram,

Mehmet Çavuş, Niyazi Hüseyin, Lütfi Demir, Mehmet Davut, Sabri Tata, Halit Aliosman, Selim Bilâl gibi şair ve yazarlar eserler vermişlerdir.

1969'dan sonraki dönemde Komünist Partisinin kararıyla Türkçe konuşmak, Türkçe eser yazmak yasak edilmiş, Türkçe eser yayımlayan matbaalar kapatılmış, daha önce yayımlanan Türkçe eserler kütüphanelerden ve evlerden toplanarak imha edilmiş, Türklerin çıkardığı gazete ve dergilerin yayınları durdurulmuştur. Ali Kadir, Recep Küpçü, Enver İbrahim, Hüsmen İsmail, Yakup İsmail, Fuat Salih, Selim Bilâl, Rıza Molla gibi şair ve yazarlar öldürülmüştür. Birçok sanatkar hapsedilmiş, Belene adlı ölüm kampına gönderilmiştir. 1984-1985 yıllarında silâh zoruyla Bulgarlaştırma işkencesi sırasında mezar taşlarına varıncaya kadar bütün Türk varlığı yok edilmek istenmiştir. Bu yıllarda edebî eserler vermek bir yana, şair ve yazarların kendi aralarında bile Türkçe konuşmaları siyasî suç sayılmıştır. Böylece Bulgaristan'da yaşayan Türklerin edebiyatı âdeta ölüme mahkûm edilmiştir. 1990'dan sonra Türkçe üzerindeki yasaklarda nispi bir yumuşama görülmektedir.

12- Eski Yugoslavya Türkleri Edebiyatı

Göçler sebebiyle Türklerin nüfusu azalmış olmakla birlikte Türk edebiyatının canlılığını koruduğu ülkelerden biri de Eski Yugoslavya'dır. Bu bölge 20. yüzyılda İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar devamlı siyasî çalkantılara sahne olmuş, bunun üzerine burada yaşayan Türklerin önemli bir kısmı Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Bu hâdiseler sebebiyle Türkler, 1940'lı yılların ortalarına kadar Eski Yugoslavya'da önemli bir edebî faaliyette bulunmamışlardır.

Savaştan sonra Türklere sosyalist rejimin şartlarına uygun insan yetiştirmek üzere kültür faaliyetlerinde bulunma, gazete ve dergi çıkarma izni verilmiştir. 1944'ten sonra Makedonya'da çıkarılan *Birlik* gazetesi, *Pioner*, *Sevinç*, *Tomurcuk* ve *Sesler* dergileri, Kosova'da 1969'dan sonra yayımlanan *Tan* gazetesi, *Çevren*, *Esin* ve *Kuş* dergileri ile Türkçe eğitim veren ilkokullar, Eski Yugoslavya'da yeni bir Türk edebiyatının doğuşunu hazırlamıştır. Edebiyat, hükûmetin kontrolü altındaki *Birlik* ve *Tan* gazetesi, *Çevren*, *Esin* ve *Kuş* dergileri ile Türkçe eğitim veren ilkokullar, Eski Yugoslavya'da yeni bir Türk edebiyatının doğuşunu hazırlamıştır. Edebiyat, hükûmetin kontrolü altındaki *Birlik*

ve *Tan* gazeteleri çevresinde gelişmesini sürdürmüştür. Üsküp ve Priştina'daki yüksekokullarda Türkçe eğitimin başlaması ve Türkiye ile olan kültürel münasebetler, bu gelişmeyi hızlandırır. Bu dönemde eserler veren şahsiyetlerin hemen hepsi öğretmen ve gazetecidir.

İkinci Dünya Savaşını takip eden ilk dönemde eser veren şairler arasında Enver Tuzcu, Şükri Ramo, Mustafa Karahasan, Naim Şaban, Necati Zekeriya, Fahri Kaya, Mahmut Kıratlı ve Süreyya Yusuf'un adları zikredilebilir. Bunları İlhami Emin, Nusret Dişo Ülkü, Nimetullah Hafız, Hasan Mercan, Recep Murat Bugariç, Enver Baki, Arif Bozacı, Avni Abdullah, Alaaddin Tahir ve Şecaaddin Koka'nın mensup olduğu ikinci nesil şairler takip etmiştir. 1970'ten sonra Suat Engüllü, Rifat Yeşeren, Zeynel Beksaç ve Osman Baymak gibi şairler eserler vermişlerdir. Hikâye dalında ise Necati Zekeriya, Fahri Kaya, Nusret Dişo Ülkü, Hasan Mercan, Enver Baki, Şecaaddin Koka, Avni Abdullah, İskender Muzbeğ, Alaaddin Tahir ve Avni Engüllü'nün eserleri yayımlanmıştır.

İlk dönemde yetişen şair ve yazarlar, eserlerinde İkinci Dünya Savaşı ile ilgili konuları işlemişlerdir. Daha sonra yazılan eserlerde ise ferdî konulara yer verilmiştir.

13- Kırım Türkleri Edebiyatı

1905 ihtilâlinden sonra, Rus idaresi altında yaşayan diğer Türklerin edebiyatlarında olduğu gibi Kırım Türklerinin edebiyatında da millî karakter, en belirgin özellik olarak kendini hissettirir. İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi çevresinde yetişen gençler, bu dönemde eserler verirler. Bütün Türk boylarında istiklâl giden yolun başlangıcı sayılan bu dönemdeki fikir hareketleri, edebî eserlerde terennüm imkânına kavuşur. Devrin şair ve yazarları, eserlerini *Tercüman*'dan başka *Vatan Hâdimi*, *Millet* ve *Uçkun* gazetelerinde neşrederler. 1917'ye kadar devam eden bu dönemde Abdürreşid Mediyev, Osman Akçokraklı, İsmail Lemanov, Hasan Sabri Ayvazov, Hasan Çergeyev, Hüseyin Şâmil Toktargazi, Mehmet Nüzhet, Seyyid Abdullah Özenbaşı, Cafer Seydahmet Kırimer, Cemil Germencikli, Numan Çelebi Cihan gibi aydınlar, halkın medenî seviyesini yükseltmek ve millî şuuru daima canlı tutmak üzere eserler vermişlerdir.

1917'den sonraki dönemde şair ve yazarlar yeni rejimin etkisi, altında eser

vermek zorunda kalırlar. Bu yeni dönemde Ömer İpçi, Hamdi Giraybay, Abdullah Lâtifzâde, Bekir Sıtkı Çobanzâde, Abdürrahim Altanlı, Cafer Gaffar, Şevki Bektöre, Abdurrahman Kadrîzâde gibi şair ve yazarlar, Kırım Türk edebiyatını devam ettirirler. Bunlardan Ömer İpçi, Cafer Gaffar, Abdullah Lâtifzâde, Hamdi Giraybay ve Bekir Sıtkı Çobanzâde, yeni rejimin şartlarına uygun eserler verdikleri hâlde Stalin döneminde öldürülmüşlerdir.

İkinci Dünya Harbinin hemen ardından 1944 yılında tamamı Türkistan içlerine sürülen Kırım Türkleri, toplumdan ve hayattan tecrit edilerek insanlık dışı bir hayata mahkûm edilmişlerdir. Böylece edebiyatları da zorla durdurulmuş, tarihleri ve kültür mirasları yok sayılmıştır. Bu suskunluk dönemi on yıl devam etmiştir. Kırım Türkleri, ancak Stalin'in ölümünden sonra edebî eserler verebilmişlerdir.

1957 yılından itibaren Özbekistan'da Kırım Türkçesi ile neşredilen *Lenin Bayrağı* (bugünkü adı *Yeni Dünya*) adlı gazete ile 1980 yılında çıkmaya başlayan *Yıldız* dergisi, Kırım Türklerinin edebiyatına bir canlılık kazandırmıştır. Bu son dönemde Şâkir Selimov, Yunus Temirkaya, Alaaddin Şâmil, Yusuf Bolat, Osman Ayder, Rıza Fâzıl, Eşref Şem'izâde, Abdullah Dermenci gibi şair ve yazarların eserleri yayımlanmıştır.

İkinci Dünya Harbi sırasında yurdunu kaybeden romancı Cengiz Dağcı, Kırım Türklerinin yetiştirdiği en büyük yazarlardan biridir. Cengiz Dağcı, Türkiye Türkçesiyle yazdığı eserlerinde, Kırım Türklerinin Rus esareti altındaki acılarıyla, sürgünlerle, katliamlarla dolu korkunç hayatını anlatır.

14- Tatar-Başkurt Türkleri Edebiyatı

Kazan, 20. yüzyılın başlarında, Rus idaresi altında yaşayan Türklerin siyaset ve kültür merkezi hâline gelmiştir. Rusya'ya karşı siyasî ve kültürel direniş ve istiklâl hareketleri, 1905'ten sonra birkaç yıl müddetle Kazan'dan idare edilmiştir. Bunun için Kadı Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, Ali Merdan Topçubaşı, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay, Sadri Maksudî, İsmail Gaspıralı gibi şahsiyetlerin idaresi altında Rusya Müslümanları Kongreleri toplanmış, pek çok gazete ve dergi çıkarılmıştır. Bu faaliyetler, bütün Türkler arasında millî şuurun kuvvetlenmesine ve millî edebiyatların

gelişmesine ilham kaynağı olmuştur.

20. yüzyılın başlarında millî hareketlerin merkezi olan Kazan'da Tatar-Başkurt edebiyatı, bu faaliyetlerin etkisi altında gelişmesini devam ettirmiştir. Bu dönemde Rızaeddin b. Fahreddin, Zâkir Hâdi, Ayaz İshakî, Sadri Maksudî, Fatih Kerimî, Aliasgar Kemal, Abdullah Tukay, Mecid Gafurî, Fatih Emirhen, Alimcan İbrahim, Şerif Kemal, Kerim Tinçura, Derdmend, Zarif Beşirî, Hacibünnecar Öteki, Şehzâde Babiç, Necip Dumavî, Ziya Yermekî, Mirhaydar Feyzî vb. şair ve yazarlar eserler vermişlerdir.

Sovyet döneminde Kazak Türkleri parçalanarak Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan adlarıyla Moskova'ya bağlı üç ayrı muhtar cumhuriyet hâline getirilmiştir. Bu siyasî bölünmenin ardından şair ve yazarların baskı altına alınarak Sovyet ideolojisine uygun eserler vermeye zorlanması, Kazan Türklerinin edebiyatını olumsuz yönde etkilemiştir. Ayaz İshakî, Sadri Maksudî, Zeki Velidî Togan gibi ilim ve fikir adamları, ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır.

Kazan Türklerinin 20. yüzyılda en tanınmış şairi Abdullah Tukay'dır. Dinî ve millî ruhta lirik şiirler yazmıştır. Eserleriyle geniş halk kitlelerini ve yeni yetişen nesilleri etkileyen Tukay, Kazan Türklerinin millî şairidir.

Sovyet döneminde ise Hâdi Toktaş, Seyfi Kudeş, Musa Celil ile Mustay Kerim, yazdıkları kuvvetli eserleriyle tanınmış önemli şahsiyetlerdir.

15- Karaçay - Balkar Türkleri Edebiyatı

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçay-Balkar Türklerinin edebiyatı, 19. yüzyılın sonlarına kadar sözlü edebiyat olarak devam etmiştir. Bu yüzyılda sözlü edebiyat geleneğinin en önemli temsilcileri Appa Canıbek, İsmail Semen ve Kâzım Meçi'dir. İlk şiirlerini 19. yüzyılın sonlarında yazan Kâzım Meçi, Karaçay-Balkar yazılı edebiyatının da kurucusu sayılır.

Sovyet döneminde kaleme alınan eserlerin büyük bir ekseriyeti parti ideolojisi doğrultusunda yazılmıştır. Bu eserlerde Karaçay-Balkar Türklerinin eski hayatları, sınıf çatışması şeklinde gösterilmiştir. Daha sonra şair ve yazarlar ideolojiden uzaklaşarak tabiat, insan, tarih ve kültür konularında eserler vermişlerdir.

Sovyet döneminde yetişen sanatkarlar arasında Hasan Appa, Azret Örtten, Hamit Laypan, Magomet Bayçora, Halimat Bayramuk, Tohtar Borlak, Abdülkerim Baykul, Kaysın Kuliy, Osman Hubiy, Azamat Süyünç, Bilâl Köbek,

Bilâl Laypan, Hüseyin Tohçuk, İbrahim Baba, Kerim Otar, Tanzilye Zumakul'un isimleri zikredilebilir. Bunlardan Hasan Appa'nın 1930'lu yıllarda yazdığı üç ciltlik *Kara Sandık* isimli roman, Karaçay-Balkar edebiyatında bu türün ilk örneği sayılmaktadır. Eserin ilk iki cildinde komünizmi bir kurtuluş olarak gösteren yazar, son cildinde bunun yanlış olduğunu yazınca birçok Karaçay-Balkar aydını gibi Ruslar tarafından öldürülmüştür. 19. yüzyılın sonlarından itibaren eserler veren Kâzım Meçi de son şiirlerinde yurt sevgisini işlediği için sürgün edilir.

16- Karakalpak Türkleri Edebiyatı

Daha önce sözlü geleneğe sahip Karakalpak edebiyatı, 19. yüzyılda Kühnoca, Hacmiyaz, Öteş Şair ve Berdak (Berdi Murad Kargabayoğlu) gibi şairlerin kaleminden ilk yazılı eserlerini vermiştir.

20. yüzyılın başlarında yetişen nesil, yeni edebiyat anlayışıyla şiir, hikâye, tiyatro gibi türlerde eserler ortaya koymuş, gazete ve dergi çıkarmıştır. Sıdık Şair, Ömer Sügirimbetov, Kulmurad gibi şairlerin, yeni edebiyatın kuruluşunda önemli hizmetleri olmuştur.

Basmacılık hareketi sırasında teşekkül eden millî edebiyat Abbas Dabilov, Seyfulgabid Macitov, Hıdırniyaz gibi şairler yetiştirmiştir. 20. yüzyılda Karakalpaklarla Özbekler arasındaki ilişkilerin artması, bu iki Türk topluluğunun edebiyatlarını da birbirine yaklaştırmıştır. Sovyet döneminde her iki topluluğun edebiyatları birbirine paralel bir ilerleme kaydetmiştir. Bu dönemde, Basmacılık hareketi sırasında eserler veren şahsiyetlerden başka Sadık Nurimbetov, Abdurrahman Ötepov, Colmırza Aymırzayev, Emet Samuradov, Sapar Hocaniyaz, Bayniyaz Kalpnazarov, Keremeddin Sultanov, Hacıbek Seyitov, Öserbay Haciniyazov ve Tölepbergen Kayıpbergenov gibi şair ve yazarlar, çeşitli edebî türlerde eserler vermişlerdir.

Sovyetler Birliği'nin Türkistan'da uyguladığı yanlış tarım politikaları ve nükleer denemeleri sebebiyle suyu kilometrelerce geri çekilen ve bir nükleer çöplük hâline gelen Aral gölü ile birlikte millî tarih, vatan ve millet kavramları, son dönem Karakalpak edebiyatında en fazla ele alınan konular olmuştur.

17- Uygur Türkleri Edebiyatı

Uygur Türklerinin Çin esaretinden kurtulmak için verdikleri mücadeleler,

kültürel ve fikrî alanlardaki gelişmeler, edebiyata da aksetmiş; klâsik edebiyatın yanında toplumdaki yanlışlıkları açıkça eleştiren yeni bir edebiyatın doğmasına zemin hazırlamıştır. Edebiyat sadece konu bakımından değil, tür, şekil, üslûp ve dil bakımından da zenginleşmiştir.

Doğu Türkistan Uygur edebiyatı, 19. yüzyılın sonuna kadar klâsik edebiyatın tesiri altında kalmıştır. Bu dönemde Şarkın ünlü hikâyeleri olan *Leylâ ile Mecnun*, *Yûsuf ile Züleyhâ* gibi eserler, Uygur Türkçesi ile yeniden kaleme alınmış, ünlü şairlerin şiirlerine nazireler yazılmıştır.

20. yüzyıl Uygur edebiyatında, Doğu Türkistan'daki Çin istilâsını işleyen pek çok eser yazılmıştır. Bu eserler, Uygur millî edebiyatının temelini oluşturur. Bu yüzyılın başlarında Uygur Türklerinin facialarla dolu hayatını Arzu Muhammed, Umudî, Muhammed Alem, Kasım Bey, Muhammed Salih Yarkendî, Molla Yusuf, Seyid Muhammed, Molla Şakir, Şeyh Garibî, Kurban Sufî Seferbay, Molla Musa Sayramî gibi sanatkârlar eserlerinde konu olarak işlemişlerdir.

Bu yazarların yanında, “koşakçı” adı verilen halk şairleri de, Çin istilâsına karşı verilen mücadeleleri anlatan destanlar söylemişlerdir.

1931 yılında Uygurlarla Çinliler arasında başlayan savaş, büyük şair Abdülhâlik Uygur'un şiirlerine ilham kaynağı olmuştur. Lütfullah Muttalip, Nim Şehid, Ahmed Ziyâf, Enver Nâsir ve Kutluk Şevkî, bu dönemin diğer önemli şair ve yazarlarıdır.

1950'den sonra Uygur Türkleri Mao'nun öldüğü 1978 yılına kadar edebî faaliyet gösterememişlerdir. Bu dönemde millî kültür reddedilmiş, Uygur edebiyatı yok edilmek istenmiştir. Uygur yazar ve şairlerinden bazıları işkenceyle öldürülmüş, bir kısmı canını kurtarabilmek için kaçmak zorunda kalmışlardır. Okullarda Uygur edebiyatı yasaklanmış, Mao'yu ve Kızıl Çin'i öven yeni bir edebiyat yazdırılmaya çalışılmıştır.

1978 yılından sonra baskılar hafifleyince edebî faaliyetler yeniden başlamıştır. Bu son dönemde, daha önce eser yazması yasaklanarak uzun yıllar hapsedilen Abdürrahim Ötkür'den başka Turgan Almas, Hacı Yakup, Seypidin Ezizi, Zordun Sabir, Turdi Samsak, Zünun Kadirî, Elkem Ethem, Teyipcan

Eliyop, İmin Tursun, Rehmitullah Cari gibi sanatkarlar birçok eser vermişlerdir.

18- Saha (Yakut) Türkleri Edebiyatı

Saha Türklerinin edebiyatı, 19. yüzyılın başlarına kadar sözlü edebiyat olarak devam etmiştir. İlk yazılı eserler arasında A. Uvarovskay'ın 1848 yılında yayımlanan *Ahtular* (Hatıralar) adlı eseri zikredilebilir. Çok zengin halk edebiyatı örnekleri içinde "Olonho" adı verilen destanların önemli bir yeri vardır. "Olonho"lar, birbirine bağlı birçok destandan ibaret olup bazıları on bin beyitten fazla bir yekûn tutar. Bu "Olonho"ların en önemlileri "Er-Sogotoh", "Nurgun Bootur", "Ercimen Bergen", "Kulun Kulustur", "Elley Bootur"dur. Diğer sözlü edebiyat türleri arasında "Taabırınnar" (Bilmeceler), "Ös Hohoonoro" (Atasözleri), "Algıstar" (Dualar), "Kırıstar" (Beddualar), "Kepseenner" (Masallar) sayılabilir. Saha Türklerinin neşrettikleri ilk gazeteler, 1905 yılında yayımlanmaya başlanan *Saha Doyduta* (Saha Ülkesi) ile *Saha Oloğ* (Saha Hayatı)dur.

20. yüzyılın başında yazılı edebiyatın temsilcileri arasında Nikiferov, A. Kulakovskiy, A.I. Sofranov, Nikolay Neustroyev ve P.A. Oyunskey en tanınmış olanlardır. Sovyet döneminde ise S.P. Kulaçikov-Elley, A. İvanov-Künde, A. Açuğiye gibi şair ve yazarlar eserler vermişlerdir. A. Kulakovskiy'in *Şamanın Rüyası* ve *Aydınlara Açık Mektup* adlı eserleri ile P.A. Oyunskey'in yedi ciltlik külliyyatı, klâsik eserler olarak bu gün de değerini muhafaza etmektedir. Saha-Sovyet edebiyatının kurucusu sayılan Oyunskey, daha sonra milliyetçilikle suçlanarak tutuklanmış, 1939 yılında hapisanede ölmüştür. Oranhayef, Kutrin ve Bes Carasin, Sovyet döneminin tanınmış diğer şair ve yazarlarıdır.

KAYNAKLAR:

Akar, Metin-Deniz, Sebahat-Bilecik, Fahrünnisa; *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı*, İstanbul 1994.

Akkoyunlu, Ziyat-Saatçi, Suphi; *Irak Muasır Türk Şairleri Antolojisi*, Ankara 1991.

Akkoyunlu, Ziyat; "Irak Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2. baskı, Ankara 1992, s. 586-596.

Akpınar, Yavuz; *Çağdaş Türk Edebiyatları*, İzmir 1988.

- Akpınar, Yavuz; “Kazak Edebiyatı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1982, s. 242-251.
- Akpınar, Yavuz; “Kırgız Edebiyatı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1982, s. 311-316.
- Akpınar, Yavuz; *XIX-XX. Asırda Azeri Edebiyatı*, İzmir 1989.
- Akpınar, Yavuz; “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Azeri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2. baskı, Ankara 1992, s. 615-668.
- Bennigsen, A-Lemercier-Quelquejay, C.; *Step'de Ezan Sesleri* (Terc. Nezih Uzel), İstanbul 1981.
- Binark, Naile; “Kazan Edebiyatı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1982, s. 251-255.
- Çavuş, Mehmet; “Bulgaristan Türkleri Edebiyatı”, *TürkDünyası El Kitabı*, C. 3, 2. b., Ankara 1992, s. 574-585.
- Çay, Abdülhalük; “Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti”, *Tarihte Türk Devletleri*, C. 2, Ankara 1987, s. 783-784.
- Devlet, Nâdir; *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Ankara 1988.
- Devlet, Nâdir; *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara 1985.
- Doğan, İsmail; “Karaçay-Malkar Şiiri”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 890-904.
- Ercilasun, Ahmet Bican; *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Ankara 1993.
- Gürsoy-Naskali, Emine; “Sovyet Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası*, sayı: 1, Bahar-1996, s. 54-64.
- Gürsoy-Naskali, Emine; “Yirminci Yüzyıl Kırgız Şiir”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 998-1043.
- Gürsoy-Naskali, Emine; “XX. Yüzyıl Sovyet Kırgız Edebiyatı”, *Türk Dili*, sayı: 505, Ocak-1994, s. 25-36; sayı: 506, Şubat-1994, s. 125-136.
- Hafız, Nimetullah; *Bulgaristan'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1987.
- Hafız, Nimetullah; *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, Ankara 1989.
- Hayit, Baymirza; “Türkmenistan'da Cedidcilik ve Sonu”, *Millî Eğitim ve*

- Kültür*, sayı: 9, Nisan-1981, s. 45-55.
- Hayit, Baymirza; *Türkistan-Rusya ile Çin Arasında-*, İstanbul 1975.
- İsa, Bahtiyar; *Erk Yolida*, Taşkent 1992.
- Kara, Mehmet; “Çağdaş Türkmen Şiiri”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 852-889.
- Kara, Mehmet; “Türkmen Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2.b., Ankara 1992, s. 669-683.
- Karabey, Turgut - İdrisi, Habib; *Güney Azerbaycan Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*, Erzurum 1991.
- Kasimov, Begali-Rızayev, Şühret; “Ak Tanglar Küyçisi”, *İstiklâl Fidâiyeleri, Abdulla Avlâniy*, Taşkent 1993, s. 3-7.
- Kasimov, Begali; “Cedidçilik”, *Milliy Uygunuş ve Özbek Filolojisyası Meseleleri*, Taşkent 1993, s. 12-40.
- Kasimov, Begali; *İstiklâl Fidâiyeleri, Meslekdaşlar*, Taşkent 1994.
- Kasimov, Begali; *Izley-Izley Tapgenim*, Taşkent 1983.
- Kasimov, Begali; *Selâm Kelecek*, Taşkent 1986.
- Kasimov, Begali; “XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan’daki Cedidçilik Akımının Başlıca Özellikleri”, *Avrasya Etüdleri*, sayı: 3, Sonbahar-1995, s. 88-97.
- Keskioğlu, Osman; *Bulgaristan’da Türkler*, Ankara 1985.
- Kettebekov, A. - Mamacanov, S. - Nazarov, B. - Narmatov, U. - Sultanov, İ. - Şerefiddinov, A. - Şükürov, N.; *Özbek Sovet Edebiyatı Tarihi*, Taşkent 1990.
- Kirişçioğlu, M. Fatih; *Yakut Türkçesinde Fiil*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı; *Kıbrıs Türk Edebiyatı - Başlangıçtan Bugüne-*, Lefkoşa 1989.
- Kocaoğlu, Timur; “Çağdaş Özbek Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2. b., Ankara 1992, s. 756-768.
- Kocaoğlu, Timur; “Çağdaş Özbek Şiiri”, *Türk Dünyası*, sayı: 1, Bahar-1996, s. 3-53.
- Kocaoğlu, Timur; “Özbek Edebiyatı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.

- 7, İstanbul 1990, s. 201-204.
- Makas, Zeynelâbidin; *Çağdaş Azerbaycan Şiiri Antolojisi*, Ankara 1992.
- Miryeliyev, Sabir; *Özbek Edibleri*, Taşkent 1993.
- Musabay, İlhan - Turfanî, Polat; “Doğu Türkistan”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1217-1250.
- Nesim, Ali; *Kıbrıs Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Lefkoşa 1986.
- Özbay, Hüseyin; *Çolpan’ın Şiirleri*, Ankara 1994.
- Özkan, Fatma; “Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 1044-1080.
- Parlatır, İsmail; “Makedonya ve Yugoslavya’da Çağdaş Türk Şiiri”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 579-658.
- Sâdık, Sencer; *Hâzırge Özbek Edebiyatı*, Taşkent 1992.
- Sağlam, Feyyaz; *Batı Trakya/Yunanistan’da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, Ankara 1990.
- Sağlam, Feyyaz; “Çağdaş Batı Trakya Türk Şiiri”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 418-448.
- Sâlih, Muhammed; *Közi Tiyren Derd*, Taşkent 1990.
- Saray, Mehmet; *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet; *Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara 1987.
- Saray, Mehmet; *Kazak Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet; *Kırgız Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet; *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet; *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul 1993.
- Saray, Mehmet; *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993.
- Serdar, Gülgün; “Çağdaş Kıbrıs Türk Şiiri”, *Türk Dili* (Türk Şiiri Özel Sayısı V), sayı: 531, Mart-1996, s. 379-418.
- Serdar, Gülgün; “Kıbrıs Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2.b., Ankara 1992, s. 551-565.
- Tavkul, Ufuk; “Karaçay-Malkar Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2.b., Ankara 1992, s. 727-744.
- Temir, Ahmet; “Kuzey Türk Edebiyatı (Tatar-Başkurt)”, *Türk Dünyası El*

- Kitabı*, C. 3, 2.b., Ankara 1992, s. 705-726.
- Temir, Ahmet; “Kuzey Türkleri, İdil-Ural ve Yöresi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1251-1271.
- Togan, A. Zeki Velidî; *Hâtıralar*, İstanbul 1969.
- Togan, A. Zeki Velidî; *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, 2.b.
- Turan, Şekür; “Uygur Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2.b., Ankara 1992, s. 769-778.
- Usta, Halil İbrahim; “Modern Azerbaycan Şiiri (Kuzey)”, *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı V)*, sayı: 531, Mart-1996, s. 775-851.
- Ülküsal, Müstecip; “Kırım Türkleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara-1976, s. 1140-1153.
- Yarkın, İbrahim; “Batı Türkistan”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1160-1215.
- Yenisoy, Hayriye Süleymanoğlu; “Bulgaristan Türkleri Şiiri”, *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı V)*, sayı: 531, Mart-1996, s. 449-578.
- Y.T.; *Türkistan’da Türkçülük ve Halkçılık*, İstanbul 1954.
- Yüksel, Zuhâl; “Kırım Türk Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 3, 2.b., Ankara 1992, s. 684-704.
- Zülfikar, Hamza; “Çağdaş Irak Türkmen Şiiri ve Şairleri”, *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı V)*, sayı: 531, Mart-1996, s. 727-773.